श्रीकृष्णतत्त्व प्रकाशिका ब्राह्मौपनिषद का

जगद्गुरु श्रीकेशवकाश्मीरि भट्टाचार्यजी महाराज

विरचित

वेद-स्तुति टीका

॥ श्रीसर्वेश्वरो जयति ॥

श्रीभगवान्निम्बार्कमहामुनन्द्रिाय नमः ।

समर्पणपत्रम् ।

श्रीभगवत्सनत्कुमारसन्ततिप्रवर्त्तकसुदर्शनावतार
श्रीनिम्बार्कमहामुनीन्द्रपादपद्माश्रिताश्रित-
राजर्षिप्रवर–श्रीऋतुवरणसिंह–महोदय-
स्यामलकरसम्पुटे समर्पितेयं श्री
वेदस्तुतिव्याख्या श्रीकृष्णतत्त्व-
प्रकाशिकाख्या भ्रमरायन्तां-
तराम् !

खलपुरा श्रीविजया-
दशमी सं० १९७६

समर्पकश्चास्याः—
पं० श्रीकिशोरदासाभिधः ।

श्रीहरिः शरणम्।

श्री ६ भगवन्निम्बार्कमहामुनीन्द्राय नमः।

भूमिका

सुविदितमस्ति सर्वविदुषामेतत् यत् "निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम्" इत्यादि शास्त्रमानाच्छ्रीमद्भागवतमेव वेदकल्पवृक्षस्यैकममृतरसमयफलमिति। अतएवाष्टादशपुराणानां शिरोरत्नभूतमिदं महापुराणमित्यत्र नास्ति विवादावकाशकल्पनाऽप्यास्तिकानाम्।

तत्रापि दशमस्कन्धस्तु भगवतः श्रीकृष्णस्य लीलाप्रतिपादकत्वेन भगवद्भक्त्येकचित्तानां परमप्रियनिधिरेव। तत्रापि "श्रीवेदस्तुतिस्तु" साक्षाच्छ्री भगवतः पुरुषोत्तमस्य स्वरूपादितत्त्वानां प्रतिपादनपरत्वेन निखिलोपनिषदां सारभूतत्वात्सर्वेषां समादरणीयेयं वरीवर्त्ति। अस्माद्धेतोरस्यामनेकविदुषामनेकानि व्याख्यानानि प्रतिभान्ति। तेषां श्रीश्रीधरस्वामिकृतव्याख्यानस्य पठनपाठनमेवेदानीं सर्वत्र प्रचाराधिक्येनोपलभ्यते। किन्त्वद्य वयं श्रीमतां भवतां समीपे श्री १०८ श्रीभगवन्निम्बार्कमहामुनीन्द्रोपबृंहित 'भेदाभेद' सिद्धान्तनिर्वाहक-जगद्गुरु-धरामण्डलविजयि प्रस्थानत्रयभाष्यकार-श्रीश्रीकेशवभट्टाचार्यचरणकृतश्रीवेदस्तुतेर्व्याख्यानम् "श्रीकृष्णतत्त्वप्रकाशिकाख्यम्" उपस्थापयामः।

श्रीश्रीधरस्वामिनाऽस्या उत्थानिकायां बीजत्वेन यः प्रसङ्गः (सन्मार्गं सतां स्वतः प्रमाणभूतानां वेदानां मार्गं निर्गुणब्रह्मपरत्वमुपदिश्येत्यादि) उद्भावितः, पूर्वोक्ताचार्यचरणैः प्रासङ्गिकविचार प्रमाणसद्युक्त्यादिभिस्तस्य निस्सारतामप्रसक्ततां च प्रकटीकृत्या-

तिगभीरगवेषणापुरस्सरं सद्युक्तिगुम्फितं मुमुक्षूपादेयं व्याख्यानं विरचितम् । एतत्सर्वं व्याख्यानकृतां प्रखरपाण्डित्यपरिचयश्च समाहितमनस्त्वेनास्य समवलोकनादेव स्फुटीभविष्यति सुधियाम् ।

विशेषस्त्वन्येषां स्वकपोलकल्पितव्याख्याननिराकरणपूर्वकं "श्रीवेदस्तुतेः" वस्तुयाथात्म्यप्रतिपादनार्थमेवास्य व्याख्यानस्य प्रणयने प्रयासो बोद्धव्यः श्रीमदाचार्यचरणमहोदयानाम् ।

एतद्व्याख्यानकृच्छ्रीमदाचार्यपादविरचित-ब्रह्ममीमांसाभाष्य-श्रीगीताभाष्यादिग्रन्था मुद्रिताः सन्ति । एषामाचार्यचरणानामतीव संक्षिप्तं चरित्रमपि तत्रतत्र ग्रन्थेषु निबद्धमस्ति । अतोऽधिकं न वदन्तःसर्वान्विद्वद्वरान्प्रार्थयामो नामैतद्यदस्य व्याख्यानस्यावलोकनदानेनास्माकं परिश्रमं सफलीकुर्वन्तु भवन्त इति ।

यद्यपीतः पूर्वं श्रीदेवकीनन्दनयन्त्रालये नवटीकोपेत-श्रीमद्भागवतमुद्रणावसरे "सिद्धान्तप्रदीपाख्य" व्याख्याने मुद्रितमभूदिदं व्याख्यानम् । किन्तु तदानीं शुद्धपुस्तकाभावाद्यत्र तत्र खण्डितपाठाच्चातीवाशुद्धं जातं मुद्रणम् । अत एवेदानीं महताऽऽयासेनैकं शुद्धं पुस्तकं श्रीराधावल्लभशर्मणः सकाशादुपलब्धं तद् दृष्ट्वा कानपुरीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यापकश्रीदुलारेप्रसादशास्त्रिमहोदयेन लिपिकारितं संशोधितं च यथामति । तदनुसृत्यैवैतद्ग्रन्थमुद्रापणकार्यं सम्पादितम् ।

एतत्पुस्तकमुद्रणव्ययार्थमस्माभिः प्रत्यादिष्टः श्रीहरिभक्तिपरायणः श्री १०८ श्रीभगवन्निम्बार्कमहामुनीन्द्रोपदिष्टैकवीथीपथिकः राजर्षिप्रवरः "श्रीऋतुवरणसिंह" महोदयः । तेन च परोपकारपरायणैकचित्तेन निजार्थव्ययेन स्वप्रियतमपुत्र "श्रीकालिकासिंह" एम० ए०, बी० टी० इत्युपाधिधारिद्वारा मुद्रापयित्वा प्राकाश्यं नीतमेतत्पुस्तकम् । एतदर्थं समर्पयामोऽनेकसाधुवादांस्तस्मै महानुभावाय अनेकाशिषः प्रयुञ्जानाश्च, यच्चिरं जीवतात्पुत्रपौत्रा-

दिभिः सह स राजर्षिप्रवरोऽनुतिष्ठंश्च स्वधर्ममिति अनया "श्रीकृष्णतत्त्वप्रकाशिकया" प्रतिपाद्यमानं परतत्त्वं भूमानं भगवन्तं स्वभक्तभक्तं "श्रीकृष्णं" प्रार्थयामः।

भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वादत्र स्खलनादिदोषा दृष्टिगता भवेयुस्ते क्षन्तव्या गुणैकपक्षपातिभिर्मनीषिभिरिति सादरमभ्यर्थये। पटना-राजकीयकालेजस्थितपण्डितदेवदत्तत्रिपाठिना लब्धप्रोफेसरपदवी-केनास्य प्रूफसंशोधनादिनाहं परममनुगृहीतोऽस्मि।

श्रीवृन्दावन वंशीवट श्रीभाष्यकारजन्मो-त्सववसन्तपञ्चमो।	श्रीवृन्दाटवीवास्तव्यः श्रीभगवन्निम्बार्कमहामुनीन्द्रचरणाब्जाश्रितः, पं० श्रीकिशोरदासाभिधोहम्

श्रीसनत्कुमारेभ्यो नमः

अथ वेदस्तुतिः।

श्रीकृष्णतत्त्वप्रकाशिकोपेता।

सनन्दनपदद्वन्द्वं भक्तिनम्रैकचेतसा ॥ प्रणम्य क्रियते व्याख्या ब्राह्म्यौपनिषदी मया ॥ १ ॥ तत्र श्रीदशमस्कंधे निरोधलक्षणं द्वारीकृत्य दशमं लक्ष्यभूतमाश्रयं श्रीकृष्णं श्रीशुकेन तद् ब्रह्म रुद्रेन्द्रादिवाक्यैस्तत्तद्गर्भस्तवादिस्थैरन्यस्कन्धस्थैश्च सर्वेषां विदुषां प्रमाणभूतैः शास्त्रविषयत्वेन प्रतिपादितं ज्ञात्वा, तस्यैव सर्वज्ञसर्वशक्तेर्ब्रह्मणो भगवतः स्वरूपगुणशक्तिज्ञानान्मोक्षलक्षणं फलं निर्णीय, अन्येषां च स्वबुद्धिपरिकल्पितवेदविरुद्धकल्पनामाकलय्य, तदसम्भवं च निश्चित्यान्येषां तच्छ्रवणोत्सुकानां श्रद्धापशूनां स्वबुद्धिपरामर्शहीनानां श्रीकृष्णे भगवति असंभावनादिनिवृत्तये राजा परीक्षिन्महाभागवतः श्रीशुकं पृच्छतीत्येतदस्याध्यायस्य बीजम्। श्रीकृष्णस्य शास्त्रविषयत्वं प्रमाणसिद्धम्। तथा च श्रूयते ॥ "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि। सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति। सच्चिदानंदरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे। नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे" इत्यादि। सूत्रितं च "शास्त्रयोनित्वात्"। स्मर्यते च भगवता स्वयमेव "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति। अन्यत्राऽपि 'नारायणपरा वेदा" इत्यादि, हरिवंशे तज्ज्ञानान्मुक्तिरपि प्रमाणसिद्धा "जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं तन्महिमानमिति वीतशोकः ॥ यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ॥ तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति। तमेव विदित्वातिमृत्युमेति पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुरि" त्याद्याः

श्रुतयः। भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरं, सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति। ततो मां तत्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्। इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता" इतिस्मृतेः। "तन्निष्ठस्य मोक्षव्यपदेशादि" त्यादिन्यायाच्च। भगवता पराशरेणापि कैमुत्यन्यायेन श्रीकृष्णस्यैव ज्ञानान्मुक्तिः प्रतिपादिता चतुर्थांशे वंशावल्याम्। "तच्च रूपमुत्फुल्लपद्मदलामलाक्षमत्युज्ज्वलपीतवस्त्रधार्यमलकिरीटकेयूरकटकोपशोभितमुदारपीवरचतुर्बाहुशंखचक्रगदाधरमतिरूढवैरानुभावोऽटनभोजनस्नानासनशयनादिष्ववस्थान्तरेषु नैवापययावस्यात्मचेतसः। ततस्तमेवाक्रोशेषूच्चारयंस्तमेवहृदये धारयन्नात्मवधायभगवदस्त्रचक्रांशुमालोज्ज्वलमक्षयतेजः- स्वरूपं परं ब्रह्मरूपमपगतरागद्वेषादिदोषं भगवन्तमद्राक्षीत्। तावद्भगवच्चक्रेणाशुव्यापादितस्तेन तत्स्मरणदग्धाखिलाघसंचयो भगवतैवान्तरमुपनीतस्तस्मिन्नेव लयमुपययौ। "एतत्तवाभिहितं भगवानिह कीर्त्तितः संस्मृतश्च द्वेषानुबंधेनाप्यखिलसुरासुरदुर्लभं फलं प्रयच्छति किमुत सम्यक्भक्तिमते" त्यादिदण्डकैः। केचित्तु "एवं स्वभक्तयोः राजन् भगवान् भक्तभक्तिमान्॥ उषित्वाऽऽदिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगादि" त्यत्र सतां स्वतः प्रमाणभूतानामप्रामाण्यकारणशून्यानां वेदानां मार्गं निर्गुणब्रह्मपरत्वमुपदिश्य द्वारवतीमगादित्येतदस्याध्यायस्योत्थानिकाबीजं कल्पयन्ति। तदसत्। पूर्वाध्याये द्वयोर्विप्रराज्ञोरेकतरस्याऽपि तेषां विवक्षितार्थस्य भगवताऽनुपदिष्टत्वात्। ग्रन्थान्तरे च क्वाप्यप्रसिद्धेरतोऽस्मदुक्तस्यैव वरीयस्त्वं। पूर्वश्लोकश्चैवमन्वेतव्यः। स्वभक्तयोः समीपे उषित्वा विप्राय सन्मार्गं (१) भागवतानां भगवतोऽप्यधिकपूजार्हत्वमादिश्य

---

(१)ब्रह्मंस्तेऽनुग्रहाऽर्थाय संप्राप्तान्विद्धयमून्मुनीन्॥ संचरन्ति मया लोकान् पुनन्तः पादरेणुभिः" इत्यारभ्य "तस्माद्ब्रह्मऋषीनेतान् ब्रह्मन्मच्छ्रद्धयार्चय। एवंचेदर्चितोऽस्म्यद्धा नान्यथाभूरिभूतिभिरिति। न ह्यम्भमयानि तीर्थानि ";न देवा मृच्छिलामयाः॥ ते पुनंत्युरुकालेन

शृत्सन्दृब्धे योगेन प्रवृत्ते इति पाठः

द्वारवतीमगादिति। तथा च वक्ष्यते "मन्त्रकृपूजाप्यधिकेति"। अत्रापि "भक्तभक्तिमानिति" विशेषणसार्थक्यमुक्तम्॥ इदानीं प्रकृतं व्याख्यायते। शब्दवृत्तिस्तावद्द्विधा "मुख्या जघन्या चेति" मुख्या-नाम सामान्यविशिष्टव्यक्तिविषयाऽस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपसंकेतः शक्तिरिति तार्किकाः। सामान्यमात्र-विषयः * स्वाभाविक पदार्थप्रतीतिजननसामर्थ्यलक्षणसम्बन्ध इतिमीमांसकाः सा च त्रिविधा। योगो—रूढिर्योगरूढिश्चेति तत्रावयवयोगसापेक्षतयार्थज्ञापको योगः। यथा माधवः, लक्ष्मीकान्तः, वासुदेवः, नियन्ता, शास्तेति सर्वाविप्रतिपन्नप्रयोगैरावृत्तिः। जात्या-दिविशिष्टवस्तुप्रतिपादिकाऽवयवनिरपेक्षा रूढिः। यथा घटः, हरिः, ब्राह्मणः, कपित्थः, नीलं, पीतिमा। उभयप्रवृत्तिहेतुकी तृतीया यथा सोमः, पङ्कजम् जघन्याऽपि द्विधा। लक्षणा गौणी चेति। तत्र शक्यसम्बन्धो लक्षणा। यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र प्रवाहशक्तस्य गङ्गाशब्दस्य तत्सम्बन्धे तीरे वृत्तिः। अत्र चोद्देश्यविधेयान्वयानु-पपत्तिर्बीजम्। यथा वा मञ्चाः क्रोशंत्यत्र मञ्चशक्तस्य मञ्चपदस्य मञ्चसम्बन्धिषु पुरुषेषु वृत्तिः॥ शक्यवृत्तिलक्ष्यमाण-

---

दर्शनादेव साधवः। संतो दिशंति चक्षूंषि बहिरर्कसमुत्थितः॥ देवता बान्धवाः संतः संत आत्माहमेव च। रहूगणैतत्तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा॥ नच्छन्दसा नैव जलाग्निसूर्यैर्विना महत्पादरजोऽभिषेकम्॥ आराधनानां सर्वेषां विष्णोराराधनं परम्। तस्मात्परतरं देवि तदीयानांच सेवनम्॥ अर्चयित्वा तु गोविन्दं तदी-यान्नार्चयंति ये। न ते कृष्णप्रसादस्य भाजना दाम्भिका जनाः॥ नैवेद्यं पुरतो न्यस्तं चक्षुषा गृह्यते मया। रसं वैष्णवजिह्वाग्रेचाश्ना-मिकमलोद्भव। यस्याऽत्मबुद्धिः कुणपेत्रिधातुके स्वधीः कलत्रादिषु भौमइज्यधीः॥ यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचित् जनेष्वभिज्ञेषु सएव गोखरः" ॥इति॥

* जातिर्विषयो यस्य।

 व्याख्या

गुणसम्बन्धो गौणी। यथा 'सिंहोमाणवक' इत्यत्र सिंहवृत्ति-क्रौर्यादिगुणलक्षणया तद्वति माणवके वृत्तिरिति। अतएव लक्षणा गौणीतो बलवती। गौण्या वृत्तिद्वयात्मकत्वात्। सैव लक्षित-लक्षणेति कैश्चिदुच्यते। तदुक्तम्॥ "अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्ल-क्षणोच्यते। लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणते" ति। व्यञ्जना-ख्याऽपरावृत्तिरित्यालङ्कारिकाः॥ ते तु गौणीं लक्षणामध्येऽन्तर्भाव्य मुख्या लक्षणा व्यञ्जना चेति वृत्तेस्त्रैविध्यमाचक्षते। व्यंग्येनार्थ-ज्ञापिका व्यञ्जना। यत्र गतोऽस्तमर्क इति वाक्यप्रयोगानन्तरं दूरं, मागा इति, पण्यान्यपसार्य-न्तामिति, सन्ध्योपास्यतामित्यादि बहूनां बहुविधार्थप्रत्यया भवन्ति। तत्र न शक्तिर्न वा लक्षणा, किन्तु शब्दस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यामपरा व्यञ्जनाख्या वृत्तिराश्रयणीयेति वदन्ति। तच्चिन्त्यं, शास्त्रकृद्भिरुपेक्षितत्वात्॥ यत्तु "यौगिको योगरूढश्च शब्दः स्यादौपचारिकः। मुख्यो लाक्षणिको गौणः शब्दः षोढा निगद्यते" इतिवैयाकरणैः षड्विधत्वमुक्तम्॥ तन्मुख्यजघ-न्ययोरेवान्तरभेदमादाय योजनीयम्॥ तथाहि मुख्यो यौगिको योगरूढ इत्येकं त्रिकं मुख्यायां लाक्षणिकश्चौपचारिको गौण इत्य-परं त्रिकं जघन्यायामन्तर्भावनीयमिति। अवांतरभेदाश्चाकरे द्रष्टव्यास्तत्र पृच्छति—

श्रीराजोवाच—ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः।
कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात्सदसतः परे ॥१॥

हेब्रह्मन् ब्रह्मणि श्रुतयः कथं चरन्ति। कया वृत्त्या ब्रह्म प्रति-पादन्तीत्यर्थः॥ कात्रानुपपत्तिरित्याशंकायां योगाद्यनुपपत्ति दर्शयति अनिर्देश्य इति। अवयवसंज्ञाजात्यादिशून्ये योगादि-वृत्तित्रयाविषये इत्यर्थः॥ "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनमि" ति श्रुतेः। गौण्यावृत्तेर्विषयमस्त्विवति चेत्तत्राह॥ निर्गुणे "केवलो निर्गुणश्चेति" श्रुतेः लक्षणया प्रतिपाद्यत इति चेत्तत्राह॥ साक्षादिति॥ सम्बन्धादिशून्ये "यत्साक्षादपरोक्षा-

 १ प्रभु: शब्द:

द्वर्ज्ञेति " श्रुतेः । तत्र हेतुः ॥ सदसतः परे ॥ स्थूलसूक्ष्मादिभाव-रहिते । " अस्थूलमनण्वित्यादि " श्रुतेः । व्यतिरेके सर्वत्र हेतुः ॥ " गुणवृत्तय " इति ॥ निर्गुणेति अवयवजातिसंज्ञादेरुपलक्षणम् ॥ श्रुतीनां शब्दत्वेन गुणादिप्रतिपादनपरत्वादिति तात्पर्यार्थः ॥ १ ॥

श्रीशुकउवाच–देहेन्द्रियमनः प्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः ।
मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मने कल्पनाय च ॥२॥

पूर्वं मङ्गलश्लोके प्रथमस्कन्धे स्वपितृश्रीव्यासोक्तं ब्रह्मलक्षणं स्मारयन्नुत्तरमाह । देह इति । प्रभुः परमेश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः जनानां देहेन्द्रियमनःप्राणानसृजत् ॥ तथा च श्रुतिः । " एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी " ति तद्ब्रह्म तस्मिन्नेव श्रुतीनां समन्वयः, न ततोऽन्यत्तत्त्वमिति प्रत्यभिज्ञापको वाशब्दः । तैत्तिरीयके च स्पष्ट एव प्रत्यभिज्ञापकः शब्दः " यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयंत्यभिसंविशन्ति तद्ब्रह्म, तद्विजिज्ञासस्वेति", पुनरपि यत्तदुभयसामान्यशंकानिरासार्थं तत्रैव स्पष्टितम् ॥ " आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त आनन्देन जातानि जीवन्ति, आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्ब्रह्म तद्विजिज्ञासस्वे" त्यादिनाऽभ्यस्तं, नतु कारणभिन्नं किमपि जिज्ञासाविषयत्वेन प्रतिपादितम् ॥ एवमेव भगवता सूत्रकृतापि ॥ " अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति " जिज्ञास्यं प्रतिज्ञाय तथाभूतस्य ब्रह्मणः स्वरूपाकांक्षायां तदेवौपनिषदं ब्रह्म जगत्कारणभूतं ज्ञेयत्वेन लक्षणसूत्रे निर्णीतं, नान्यत् किमपीति ॥ ननु " यतो वाचो निवर्त्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा अशब्दमस्पर्शमगन्धमरसमपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः, केवलो निर्गुणश्चे " त्यादिवाक्यपुञ्जैः प्रतिपादितं वस्तु कथमपन्हूयत इति चेन्न ॥ तेषां वाक्यानां लौकिकवागादिविषयत्वेन मायातद्गुणसत्वादिकार्यतत्सम्बन्धनिषेधपरत्वात् सर्वथाऽविषयत्वे ब्रह्मणोऽशास्त्रीयत्वेन शशशृङ्गतुल्यतापत्तेः ॥ तथा च शास्त्रम् ॥ " सदा पश्यन्ति सूरयः, सर्वं

वेदा यत्पदमामनन्ति, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामः । मनसैवानुद्रष्टव्यः, दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मैः सूक्ष्मात्मदर्शिभिः । सर्वरूपः सर्वगन्धः सर्वरसः विश्वतश्चक्षुः, '' यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरित्यादि '' श्रुतिविरोधाच्च ॥ लौकिकस्थूलबुद्ध्याद्यविषयत्वेन सूक्ष्मालौकिकैस्तदनुगृहीतैर्बुद्ध्यादिकरणैर्ग्राह्यमिति सर्वमनवद्यम् ॥ ननु तत्त्वमस्यादि '' वाक्यानां का गतिरिति चेच्छृणु, तत्त्वंपदार्थयोरीश्वरप्रत्यगात्मनोर्गुणा द्विविधाः प्रतिभासिकस्वाभाविकभेदात् ॥ तत्र प्रातिभासिकाश्च मायातद्गुणतत्कार्यजन्मादिविकारसुखदुःखादयः । तत्रेश्वरजन्मादीनामाविर्भावमात्रेण दिव्यत्वादौपचारिकत्वजीवे चाविद्यकत्वादनित्यत्वमत उभयत्रापीश्वरजीवयोरधर्मत्वेन नेह नानास्ति किंचने '' त्यादिनिषेध विषयत्वाद-समन्विताः । स्वाभाविकाश्च सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वस्व-तंत्रत्वसर्वनियंतृत्वादय ईश्वरासाधारणाः । ''यः सर्वज्ञः सर्ववित्, पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते । स्वाभाविकी, आत्मा हि परमः स्वतन्त्रोऽधिगुणः, अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानांएष सर्वेश्वर एष सर्वाधिपतिरि '' त्यादिश्रुतयः । '' अधिकं तु भेदनिर्देशात् भेदव्यपदेशाच्चान्यः, विवक्षितगुणोपपत्तेश्चे ''त्यादि न्यायाच्च । '' मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनञ्जय, ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठती '' त्यादि स्मृतयश्च । अल्पज्ञानपारतंत्र्याल्पशक्तित्वाणुत्वादयो जीवासाधारणाः । ''जीवोऽल्पशक्तिरस्वतंत्रोऽवर '' इतिभाल्लवेयश्रुतिः । ''एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः, वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च'' त्यादिश्रुतेः ''तद्गुणसारत्वात्, ज्ञोऽतएवे''त्यादिन्यायाच्च । स्वाभाविकत्वे च '' न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्, नहि श्रोतुः श्रुतेः, नहि मंतुर्मतेः, नहि विज्ञातुर्विज्ञातेरि''त्याद्याख्यायकेऽभ्यासः प्रमाणम् । ''यथोदपानखननात् क्रियते न जलान्तरम् सदेव नीयते व्यक्तिमसतः संभवः कुतः ॥ तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः । प्रकाश्यंते न जन्यंते नित्या एवात्मनो हि ते ॥ यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः । दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः

क्रियते तथेति" स्मरणं च। साधारणाश्च सत्यज्ञानपापस्पर्शाभावादयः। "सत्यं ज्ञानमानंदं ब्रह्म, स आत्मा कतमः योऽयं विज्ञानमयः, य आत्माऽपहतपाप्मा" इत्यादिश्रुतेः। तत्रोभयत्रासाधारणैरुदाहृतैः सर्वज्ञत्वादिभिरल्पज्ञानपारतंत्र्यादिधर्मैर्भिन्नत्वे सतिउभयसाधारणैःसत्यज्ञानादिधर्मैश्चभिन्नस्त्वमसीति वाक्यार्थः। एष चार्थः सिद्धान्तजाह्नव्यां शारीरकमीमांसाचतुरध्यायिव्याख्यायां श्रीभगवद्भिर्देवाचार्यैर्निपुणं प्रपञ्चितः। ननु जीवेश्वरयोरपि गुणानां मायिकत्वात्सर्वेषां निषेधविषयत्वमेव तथा-चोक्तसिद्धान्तासिद्धिरिति चेन्न, किं तावन्मायिकत्वं, ? मायाजन्यत्वं वा ? शशविषाणतुल्यत्वं वा ? स्वाभाविकानां सद्रूपाणामेवात्मद्वारा व्यक्तीकरणं वा ? नाद्यः मायाया जडत्वेन जनकत्वधर्म्माधिकरणत्वात्॥ नापि द्वितीयः॥ सर्वप्रमाणविरोधेन सर्वभ्रान्तिप्रसंगात्। परिशेषात्तृतीय एवाकामेनापि त्वयाऽङ्गीकार्यं, तच्चास्माकमिष्टापत्तिः। आस्तां तावद्विकल्पप्रसंगोऽस्माकं तु वैदिकानां भगवती श्रुतेः स्मृतेश्चैव प्रामाण्यम् "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" त्यादिश्रुतयः। स्मृतेश्च पंचमांशे कालीयवाक्येन पराशरवचनम्॥ "तवाष्टगुणमैश्वर्यं नाथ स्वाभाविकं परं, निरस्तातिशयं यस्य तस्य स्तोष्यामि किं त्वहं" तत्रैव चतुर्थांशे ब्रह्मवचनं "कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतु रित्यादि। तस्माद्भूमोष्ण्यादीनामग्निगुणानामिव ब्रह्मगुणानामप्युभयप्रकारकत्वमविरुद्धम्। यथाग्नौ धूमो न तद्गुणः, किंतु काष्ठार्द्रत्वेन कृतोऽग्नौ प्रतिभासते॥ औष्ण्यप्रकाशादयस्तु स्वाभाविकास्तस्यैव गुणाः। एवमेव मायागुणाः सत्त्वादयो ब्रह्मणि भासमानाः प्रातिभासिकाः। सर्वज्ञत्वादयश्च स्वाभाविका इति॥ अत्रापि न विवादावकाशः॥ तत्र प्रयोजनमाह—"आत्मने जीवाय मात्रार्थं विषयार्थं भवार्थं भद्रार्थं भवो भद्रे हरे आप्ताविति प्रमाणात् कल्याणार्थमिति यावत्"। कथंभूताय जीवाय 'कल्पनाय' वासनायुक्ताय तद्भोगमोक्षसिद्धये इत्यर्थः। चकारो भोगमोक्षसाधनभूतो अर्थधर्मौ समुच्चिनोतीति॥२॥

१-शयनं कुर्वन्ति।

मू० सैषा ह्युपनिषद्ब्राह्मी पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता।
श्रद्धया धारयेद्यस्तां क्षेमं गच्छेदकिंचनः ॥ ३ ॥
अत्र ते कीर्तयिष्यामि गाथां नारायणान्वितां।
नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ॥ ४ ॥
एकदा नारदो लोकान्पर्यटन्भगवत्प्रियः।
सनातनमृषिं द्रष्टुं ययौ नारायणाश्रमम् ॥ ५ ॥
यो वै भारतवर्षेऽस्मिन्क्षेमाय स्वस्तये नृणाम्।
धर्मज्ञानसमोपेतमाकल्पादास्थितस्तपः ॥ ६ ॥
तत्रोपविष्टमृषिभिः कलापग्रामवासिभिः।
परीतं प्रणतोऽपृच्छदिदमेव कुरूद्वह ॥ ७ ॥
तस्मै ह्यवोचद्भगवानृषीणां शृण्वतामिदम्।
यो ब्रह्मवादः पूर्वेषां जनलोकनिवासिनाम् ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

स्वायंभुवब्रह्मसत्रं जनलोकेऽभवत्पुरा।
तत्रत्यानां मानसानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ९ ॥
श्वेतद्वीपं गतवति त्वयि द्रष्टुं तदीश्वरम्।
ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः श्रुतयो यत्र शेरते ॥ १० ॥
तत्र हायमभूत्प्रश्नस्त्वं मां यदनुपृच्छसि
तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यस्वीयारिमध्यमाः ॥ ११ ॥
अपि चक्रुः प्रवचनमेकं शुश्रूषवोऽपरे ॥ १२ ॥

सनन्दन उवाच ॥

स्वसृष्टमिदमापीय शयानं सह शक्तिभिः।
तदन्ते बोधयांचक्रुस्तल्लिंगैः श्रुतयः परम् ॥ १३ ॥
यथा शयानं सम्राजं वंदिनस्तत्पराक्रमैः।
प्रत्यूषेऽभ्येत्य सुश्लोकैर्बोधयंत्यनुजीविनः ॥ १४ ॥

उपोद्घातश्लोकाः स्पष्टाः ॥

श्रीश्रुतय ऊचुः—जय जय जह्यजामजितदोषगृभीतगुणां त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः ॥
अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक ते क्वचिदजयाऽऽत्मना च चरतोऽनुचरेन्निगमः ॥१५॥

हे 'अजित त्वं जय जय' स्वस्योत्कर्षमाविष्कुरु। (१) ननु असिद्धे पदार्थे विधिर्विशते, न स्वाभाविकोत्कर्षादावन्यथा नित्यत्वहानिरिति चेन्न, स्वाभाविकस्यापि वस्तुन आविष्कारमात्रेणाग्नेरौष्ण्यादेरिव न तत्र जन्यत्वादिदोषभाक्त्वम्। तथा सद्रूपस्यापि स्वाभाविकस्योत्कर्षादेर्जीवानां तद्विषयकाज्ञानं वारयित्वा तज्ज्ञापनमात्रेण न क्षतिरित्यर्थः। उत्कर्षाद्याविष्कारे क्रियाकारणमित्यपेक्षायामाह। "अजां जहि" कथं भूतां दोषगृभीतगुणाम्। जीवानां तव भजनवैमुख्यार्थं गृहीता गुणा यया ताम्। "हृग्रहोर्भश्छन्दसी" ति भगवान् पाणिनिः। यथा "गृभ्णामिते दक्षिणामि" त्यादिवैदिकप्रयोगः। उक्तार्थे शक्तिं द्योतयन्नाह "यद्यतः, आत्मना समवरुद्धसमस्तभग" इति स्वतएवावरुद्धमनपगतं स्वाभाविकं समस्तमैश्वर्यं यस्येति, तथाभूतस्त्वमसि। स्वतः सिद्धैकरसैश्वर्योऽसीत्यर्थः। "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे" ति श्रुतेः। तत्र हेतुः। "हे अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक" चेतनाचेतनानां शक्तिप्रवर्त्तक! "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" इतिश्रुतेः। कारणावस्थं ब्रह्मस्वरूपं निरूप्य तस्यैव त्रैविध्यं कार्यावस्थं रूपं निरूपयन् "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा, सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म मे तत्" इत्यादिश्रुतीनामर्थमाह—क्वचिदिति॥ अजया जडात्मिकयाऽपराशब्दवाच्यया आत्मना जीवेन पराशब्दवाच्येन चरतो रममाणस्य ते तवेति कर्मणि षष्ठी त्वां निगमोऽनुचरेत्। उभयावस्थं (२) त्वां भिन्नाभिन्नत्वेन प्रतिपादयेदित्यर्थः। सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतयः॥ १५॥

बृहदुपलब्धमेतदवयन्त्यवशेषतया
यत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदिवाविकृतात्॥
अत ऋषयो दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितं
कथमयथा भवन्ति भुवि दत्तपदानि नृणाम्॥१६॥२॥

---

(१) प्रेरणस्याऽपि विधित्वात् विधिप्रयोगः।
(२) कारणकार्यावस्थम्।

एवमनुचरेन्निगम इत्यनेन " तत्तु समन्वयादिति " सूत्रार्थ उक्तस्तत्रानुपपत्तिशंकायां समाधत्ते उत्तरश्लोकेन। ननु " वायुर्वैक्षेपिष्ठा देवता (शीघ्रफलदाता) आकाशो नामरूपयोर्निर्वहिता, हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे, शिव एव केवल " इत्यादिना वेदस्य विश्वतोमुखत्वं प्रसिद्धं, कथं मदेकपरत्वमिति चेन्न॥ तत्तच्छब्दैर्योगवृत्त्या तदन्तर्यामितया वा त्वमेव प्रतिपाद्यसे इत्याहुः। बृहदुपेति। एतदुपलब्धं वाक्यैः रूढिवृत्त्याऽन्यत्रान्यपरत्वेन प्रसिद्धं वाय्वाकाशब्रह्मरुद्रेन्द्रादिसर्वं शब्दार्थजातं बृहद्ब्रह्म त्वामेव श्रुतयोऽवयंति निश्चिन्वन्ति। कुतः अवशेषतया अवगतः शेषोयस्मात्तस्यभावस्तत्ता तया पूर्णतया निरतिशयबृहत्त्वेनेतियावत्। अनेन ब्रह्मशब्दस्य निरुक्तिरुक्ता। बृहिबृंहिवृद्धौइत्यस्माद्धातोः। "अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म, बृंहति बृंहयति चेति श्रुतेः स्वरूपगुणशक्तिभिर्निरतिशयबृहत्तयेत्यर्थः। तदपेक्षया वस्तुजातस्य सातिशयत्वेनापूर्णत्वात्। तथा च श्रुतयः "यो वायौतिष्ठन् य आकाशे तिष्ठन् एको नारायणः आसीन्न ब्रह्मा नेशानः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति, अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः, स ब्रह्मा स शिवः सेंद्रः सोऽक्षरः स्वराट् यमिन्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुः" इत्यादयः। समन्वयाध्यायेस्पष्टमेतदाख्यातम्। निरुक्तमुखेन प्रतिपाद्य लक्षणमुखेन द्रढयति। यतो विकृतेरुदयास्तमयौ यतः कारणाद्विकृतेः कार्यस्याकाशादेः ब्रह्मरुद्रेन्द्रादेश्च जन्मप्रलयौ भवतः, उपलक्षणं चैतत् जन्मस्थितिभंगा भवन्तीत्यर्थः। " यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते " इत्यादि श्रुतेः। "नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्र" इत्यादेश्च "यतः सर्वाणि भूतानि प्रभवन्ति युगागमे यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये॥ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते, एषः प्रकृतिरव्यक्तः कर्ता चैव सनातनः परं च सर्वभूतेभ्यस्तस्माद्वृद्धतमोऽच्युतः। बुद्धिर्मनो महद्वायुस्तेजोंभः खं मही च या चतुर्विधं च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितं, चतुर्विधानां (जरायुजस्वेदजांडजोद्भिज्जानाम्) भूतानां त्रिषु लोकेषु माधवः। प्रभवश्चैव सर्वेषां निधनं च युधिष्ठिर" "इत्यादिस्मृतेश्च॥ " जन्माद्यस्य यत " इत्यादिन्यायाच्च। ननु कथं ब्रह्मणः सृष्ट्यादेरभ्युपगमः, न तावदारम्भवादेन न्यायमतप्रवेशात्॥ नापि संघातादिना, बौद्धसिद्धान्तापत्तेः। नापि परिणामः, कृत्स्ननाशनिरवयवश्रुतिव्याकोपप्रसंगात्। परिशेषाद्विवर्तएवाकामेनापि त्वयांऽगीकरणीयस्तथा चास्माकमिष्टापत्तिरित्याशंकायां " स्वय-

मात्मानमकुरुत, आत्मकृतेः परिणामादि" तिशास्त्रोक्त एवास्माकं वैदिकानां सिद्धान्तः ॥ ननु तथा व्युक्तदोषस्तदवस्थ एवेति चेत्तत्राह अविकृतात् विकारशून्यात् अप्रच्युतस्वरूपात् परिणामे कथं निर्विकारतेति चेच्छृणु परिणामोऽत्र शक्तिविक्षेपः शक्तिविक्षेपेणैव तद्गतं विश्वं विस्तारयति तदुपसंहारेण च संहरति ऊर्णनाभेरिव तंतुसंतानोपसंहारः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि यथा पृथिव्या ओषधयः संभवन्ति तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वं, सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा" इति वाक्यानि विवर्त्तवादस्य निर्मूलतां बोधयंतीति भावः । न च 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयमि" त्यादि श्रुतिमूलत्वाद्विवर्तवादस्य प्रामाणिकोऽयं न निषेद्धुं शक्य इति वाच्यम् तत्रैव विकारशब्दप्रयोगेण तस्य निरस्तत्वात् । नहि विवर्त्तकार्यस्य विकारत्वं भवताऽभ्युपगम्यतेऽपि तु भ्रांतित्वं, तथाभूतप्रयोगस्य कुत्राप्यदर्शनान्निर्मूलत्वमेव सिद्धयति विवर्त्तस्य ॥ अस्मत्पक्षे तु "प्रकृतिं पुरुषं चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाऽव्ययावि" ति विक्षेपपर्यायांतरं क्षोभशब्दं कण्ठरवेणोच्चारितवान् भगवान्पराशरः ॥ तत्र दृष्टान्तः ॥ मृदिव घटादिवदित्यर्थः । अतएव ऋषयो मंत्राभिमानिनो देवास्त्वयि मनोवचनाचरितं दधुः ध्यानपूर्वकं तव कीर्तनं चक्रुः ध्येयत्वेन च ज्ञेयत्वेन च प्रतिपादयामासुः । "एको देव" इत्यादिमंत्राश्च युक्तमेवैतत् यतो यत्र कुत्रापि वृत्तकुड्यप्रैंखणादिषु (हिंडोलाभाषायां) जनैर्दत्तानि पदानि पृथिव्यामदत्तानि कथं भवन्ति अत आकाशादीनपि कयाचिद्विवक्षया प्रतिपादयंतो वेदास्तद्द्वारा मुख्यविषयं सर्वांतर्यामिणं सर्वाधिष्ठाने सर्वधीप्रवर्त्तकं त्वामेव प्रतिपादयंति, सर्वेषां तवैव कार्यत्वात् । नियम्यत्वादाश्रितत्वात् पारतंत्र्याच्च । अनेन 'तत्तु समन्वयादि" त्यधिकरणं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ २

इति तव सूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोक मल-
क्षपणकथा मृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः ।
किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः
परम भजन्ति ते पदमजस्रसुखानुभवम् ॥१७॥

"त्यजन्ति तापं य उते भवत्कथा इतिस्म मुक्ताः किमुत स्वरूपगाः परावरेशेषपदं भजंतः परं परानंदमनारजंत" इति इंद्रद्युम्नश्रुत्यर्थ-माह इतीति स्पष्टोऽन्वयः कैमुत्यन्यायश्चयतः सर्वागमविषय-स्त्वमसीत्यतः सूरयो विवेकिनः हे त्रिगुणनियन्तः अखिललोकानां जनानां मलनाशिकास्तव कथास्तदेवामृताब्धिस्तमवगाह्य तपांसि अध्यात्मादीनि जहुः । स्वधामविधुताशयकालगुणाः स्वस्य तव धामाधिष्ठानं मंदिरं प्रत्यगात्मस्वरूपं तद्विचारेण विधुताः कालगुणाजरादय आशयगुणा रागादयो यैस्ते जरादयो रागादयश्च प्रत्यगात्मनो भगवदीयांशस्य सत्यज्ञानात्मनो ममैतेन भवन्ति, प्रकृतिकार्यत्वादिति परामर्शपरायणा आविष्कृतसत्य-ज्ञानापहतपाप्मत्वादिगुणाइति भावतः ॥ यद्वा स्वस्य जीवा-त्मनो धामाधिष्ठानं भगवत्स्वरूपं तद्ध्यानेन विधुता इत्यादि-पूर्ववत् हे परम क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टपदं प्राप्यम् अजस्रसुखः सदा-नंदः श्रीकृष्णः सएवानुभवस्तम् तथा भगवद्वाक्यं " मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते " इति विदुषामनुभवज्ञापिका "श्रुतयश्च यथा पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यते । न कर्मणा बध्यते पापकेन तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते । एवं हवा न तपति किमहं साधुना करवमि "त्यादि ॥ १७ ॥ ३ ॥

दृनय इवश्वसन्त्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा-
महदहमादयोऽण्डमसृजन् यदनुग्रहतः ।
पुरुषविधोऽन्वयोऽत्रचरमोऽन्नमयादिषु यः
सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतम् ॥१८॥४॥

एतदेवान्वयव्यतिरेकेण द्रढयति दृतयइति यदितेऽनुविद्यास्तव-

गुणस्तवनादिनास्तवानुयायिनः तर्हि असुभृतः प्राणवन्त इत्यन्वयोक्तिः। व्यतिरेकमाह ॥ अन्यथा दृतय इव श्वसन्ति अग्निज्वालनसाधनभूत चर्मेव प्राणहीना इव श्वसन्ति यथा तच्छ्वसनमपि परतापायैव तद्वत्तेषां जीवनमपीति, जीवन्मृता इत्यर्थः तथा च पैंगी श्रुतिः "अनिशमनुश्वसन्त्य सुखो-दारितास्तवरिपवो (१) दृतिवत्तमसि प्रविष्टाः तवगुण प्रथनाः परिहाय तमः प्रयांति । पदमजस्रमनन्तसुखमिति ॥ भारते सभापर्वणि नारदवचनं " कृष्णं कमलपत्राक्षं नार्चयिष्यन्ति ये नराः । जीवन्मृतास्तु ते ज्ञेया न संभाष्याः कदाचनेति" । अनेन तेषां संभाषणादिककर्ता तद्गतिंव्रजतीत्यर्थः सूचितः । चेतनाचेतनवस्तुजातं तच्छ-क्त्यैव कार्यकारणे सामर्थ्यवदित्याह ॥ महदहमादयस्तदभि-मानिन्योदेवताः यदनुग्रहतः यस्य तत्र तेषां तत्त्वानां तृतीय-स्कंधोक्तेन स्तोत्रेण प्रसन्नस्यानुग्रहोन्मुखस्यानुग्रहतः शक्तिप्रदानेन अंड मसृजन् उपलक्षणं चैतत् स्वाभीष्टं प्राप्नुवन्नित्यर्थः। शक्तिप्रदातृ-त्वेनोक्ता सर्वोत्कृष्टत्वेन स्तौति योऽन्नमयादिषु अन्वयो भूत्वा चरम आनंदमयः सत्वमसि मयट्प्रत्ययकथनेन प्रतीतं विकारार्थं वार-यति॥ सदसतःपरं स्थूल सूक्ष्मात्प्राणमयादेः परं अत्यंतोत्कृष्टं घनीभूतानंदमिति यावत् । यस्मादेष्वहंकारादिषु लीयमानेष्वशेषं तेषामवधिभूतम् अतएव ऋतं सत्यम् अप्रच्युतस्वरूपम् । तथा च श्रुत्यभ्यासः "आनंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायते । आनदेन जातानि जीवन्ति। आनंद प्रयन्त्यभिविंशंती" त्यादि अनेन "आनन्दमयोऽभ्यासादि" त्यधिकरणं व्याख्यातम्॥ १८ ॥४॥

उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः
परिसर पद्धति हृदयमारुणयो दहरं।
तत उदगादनन्त तव धाम शिरः परमं
पुनरिह यत्समेत्य न पतंति कृतान्तमुखे ॥१९॥५॥

---

(१) विस्तारयितारो भक्ता इत्यर्थः।

तत्साधनमाह ॥ उदरमित्यादि ॥ ऋषिवर्त्मसु ऋष्युपासितसंप्रदायेषु ये कूर्पदृशः शर्कराक्षाः । "शर्करा क्षुद्रपाषाणे सूक्ष्मे च खंडिते गुडे" इतिकोशात् सूक्ष्मदृष्टयः ते उदरं उद्गतः अरः परिच्छेदो यस्मात्तदुदरं अपरिच्छिन्नं ब्रह्म ह्युपासते (१) 'उदरं ब्रह्मेति शर्कराक्षा' इति श्रुतेः ये चारुणयस्ते हृदयं हृदयत इति हृदयं हृदवच्छिन्नं ब्रह्मोपासते 'हृदयं ब्रह्मेत्यारुणय' इति श्रुतेः । कथं भूतं तद् दरम्, इत ऊर्द्ध्वत्वेनो "पसर्पत् तच्छिरोऽश्रयत" इति शेषवाक्यार्थमाहहे अनन्त तव धाम ततः हृदयादेरुद्गात् उर्द्ध्वमुदसर्पत् ब्रह्मरन्ध्र प्राप्तमित्यर्थः ॥ कथं भूतं परिसरपद्धतिं परिसरन्ति पद्धतयः संप्रदाया यस्मात्तथा सर्वसंप्रदायमूलम् । संप्रदायप्राप्यं फलम् तत्रहेतुः । यत्समेत्य कृतान्तमुखे संसारे न पतंतीति, न पुनरावर्तन्त इत्यर्थः । "तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति, न स पुनरावर्तत" इत्यादि श्रुतेः ॥ १६ ॥ ५ ॥

स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया
तरतमतश्चकास्स्यनलवत् स्वकृतानुकृतिः ॥
अथ वितथास्वमूष्ववितथं तव धाम समं
विरजधियोऽनुयंत्यभिविपण्य व एकरसम् ॥२०॥६॥

हृद्गतत्वेन हृत्तद्धर्मसम्बन्धप्रतीतिं वारयन्नीश्वरं स्तौति । "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति" आथर्वणमंत्रः स्वकृतेति स्वकृतविचित्रयोनिषु स्वीययाऽचिंत्यया स्वाभाविक्या शक्त्याकृतासु रचितासु विचित्रासु नानाविधासु ब्रह्मादिस्थावरांतासु योनिषु विशन्निव तारतम्यहीनोऽपि त्वं सर्वांतर्यामी स्वकृतानुकृतिः सन् तरतमतश्चकास्सि । अशैः प्रतीयसे स्वेन कृता योनीरनुकरोतीति तथा तत्र दृष्टान्तः ॥ अनलवत् काष्ठादिसंबद्धाग्निरिव विशन्निवेत्यत्र इव शब्दस्य सार्थकतामाह हेतुतया कारणत्वेन विद्यमानतया तथा च द्वितीये स्पष्टोक्तिः

(१) अयगतौ ।

"यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनुप्रविष्टान्यप्रविष्टानि, तथा तेषु न तेष्वहमिति" ॥ अथ अतो हेतोर्वितथासु च्युतस्वभावा-स्वस्थिरास्वमूषु तव धामावितथम्। अप्रच्युतस्वभावं यथार्थं वस्तु अतएव समं समत्वादेष एकरसं निर्विकारम् ॥ विरजधियः ॥ शुद्धसत्वास्तत्राप्यभिविपण्ययवः। सर्वतोनिर्वेदयन्तः यांति प्राप्नुवन्ति नु निश्चितम् ॥ २० ॥ ६ ॥

स्वकृतपुरेष्वमीषु बहिरंतरसंवरणं
तव पुरुषं वदंत्यखिलशक्तिधृतोंऽशकृतम्।
इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं
भवत उपासतेंऽघ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः ॥२१॥७॥

ईश्वरस्वरूपमनूद्य जीवस्वरूपं कथयन् वैदिकनिष्ठां निरूपयति ॥ स्वकृतेति ॥ स्वकृतपुरेषु अमीषु पूर्वोक्तप्रकारेषु बहिरंतरसंवरणं त्वां श्रुतयो वदन्ति प्रतिपादयन्ति। अंतर्यामित्वेनान्तः सर्वाधिष्ठानत्वेन च बहिस्तथात्वेऽप्यसंवरणं तत्संबन्धाद्यनावृतं तत्र हेतुः ॥ पुरुषं पूर्णं योयो जीववद्योनिषु भात्यनंतोमूढैस्तमोगैर्भरताधिगम्यः। निचाय्य तं शाश्वतमात्मसंस्थं तदिच्छवोऽस्मन्यदधुर्महान्तः" ॥ इतिकमठश्रुतिः ॥ "अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानां, एष ते आत्मांतर्याम्यमृत" इत्यारण्यके "न नियम्यः स कस्यापि स सर्वस्य नियामक" इति कमठश्रुतिः। "एको देव" इत्यादिनाऽनुवादः। एवंभूतस्याखिलशक्तिधृतस्तवांशकृतम्, अंशेन शक्तिरूपेणाभिन्नं कृतीच्छेदनेइत्यस्माद्धातोः "विज्ञानात्मानं वदन्तीति सम्बन्धः तथा च श्रुतयः ॥ अंशोह्येष परस्यैषोऽयं पुमानुत्पद्यते च म्रियते च नानाह्येनं व्यपदिशंतीति" पाराशर्यायणश्रुतिः। "अंशोह्येष परस्य, भिन्नं ह्येनमधीयते" इत्याग्निवेश्यश्रुतिः। "अंशोनानाव्यपदेशादिति" पारमर्षं सूत्रम् ॥ "ममैवांशो जीवलोके" इत्यादिना भगवदुक्तिश्च। अन्यत्र चाभेदेनापि श्रुतयः प्रतिपादयंति "ब्रह्मदासा ब्रह्मकितवा" इत्याविकापायणश्रुतिः ॥ तत्त्वमसी"त्यादिश्च. क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यादि

स्मृतिश्च इतिहेतोः उभयविधवाक्यप्रामाण्यात्, उक्तप्रकारेण भिन्नाभिन्नरूपां नृगतिं प्रत्यगात्मस्वरूपं विविच्य देहादिभ्यो विभक्तीकृत्य कवयो विवेकिनो विवेचनकुशलाः, नतु कुतर्कनिष्ठा भगवत्पराङ्मुखाः तत्प्राप्तये भवतोंऽघ्रिम् उपासते किं व्यवहारदृष्ट्या न भुवि विश्वसिताः इदमेव प्राप्यं प्रापकं चेति विश्वासयुक्ताः संतः निगमावपने निगमोक्तपुरुषार्थानां क्षेत्रं पुरुषार्थचतुष्टयदातारमित्यर्थः। अतएवाभवं भवनिवर्तकं भवसम्बन्धशून्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ ७ ॥

दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनो
श्चरितमहामृताब्धिपरिवर्त्तपरिश्रमणाः।
न परिलषंति केचिदपवर्गमपीश्वर ते
चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाः ॥ २२ ॥

"भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव भूयसीति" माठरश्रुतिः भक्तेर्गरीयस्त्वं, तन्निष्ठानां निःस्पृहत्वं च द्योतयन्ति स्तौति दुरवगमेति हे दुरवगम दुःप्राप ! आत्मतत्वनिगमाय आत्मनः स्वस्य भगवतः तत्वं स्वरूपं तस्य ज्ञापनाय आत्ततनोराविष्कृतसदानंदविग्रहस्य तव चरितं कथा एवामृताब्धिस्तत्परिवर्त्तोऽवगाहनं स्नानपानस्थानीभूतेन श्रवणादिना सेवनं तेन परिश्रमणं येषां ते तथा कथामृतश्रवणाद्यभिनिवेशेन त्यक्तव्यवहारतत्फलरागादिदोषात्मकश्रमा इति यावत् ॥ यद्वा परिश्रमणाः परिकर्षेण तदभ्यासरूपं श्रमणं येषां ते यद्वा अन्यसाधनानि जन्मकोटिभिः कृत्वा चरमजन्मनि तव कथामृताब्धिमवगाहनं प्राप्य विश्रामवन्त निवृत्तसाधना इत्यर्थः ॥ तदुक्तं "जन्मांतरसहस्रेषु तपोदानसमाधिभिः नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते" इति एतदेव फलेच्छाभावेन द्रढयति। न परिलषन्तीति अपिशब्देन कैमुत्यन्यायमाह ॥ यद्यपवर्गमपि नेच्छन्ति त्रिवर्गस्य का वार्तेत्यर्थः ॥ ननु नैतन्नियमः। विषयिणां मुमुक्षाभावेऽपि भोगाभिलाषादर्शनादित्याशंक्याह ॥ तव चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाः

प्रियवच्चरति

इति तव चरणसरोजाश्च ते हंसाश्च यथा सरसो वियोगे पद्मानि शुष्यन्ति तथा तवचरणवियोगे तेषां प्राणधारणं दुष्करमित्येतत्तात्पर्यकात्म कोपमागर्भितविशेषणं तेषां कुलं समूहस्तत्संगेन विसृष्टास्त्यक्ताः स्वतः प्राप्ता भोगसंपन्ना गृहा यैस्ते एवंभूतानां भगवच्चरणशरणैकाश्रयाणामत्यंतदौर्लभ्यं दर्शयति ॥ केचिदिति ॥ तथा चोक्तं षष्ठे "मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने" इति ॥ २२ ॥ ८ ॥

त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत् ,
प्रियवच्चरति तथोन्मुखे त्वयि हिते प्रिय आत्मनि च।
न बत रमंत्यहो असदुपासनयाऽऽत्महनो
यदनुशया भ्रमन्त्युरुभये कुशरीरभृतः ॥ २३ ॥९॥

पूर्वोक्तमेव भक्तेरुत्कर्षं व्यतिरेकमुखेन दृढीकर्तुं तद्विमुखान्निन्दति त्वदनुपथमिति, यद्यपीदं कुलायं शरीरंआत्मनः स्वस्य सुहृत्प्रियवच्चरित बंधहेतुर्भवति तथापि त्वदुन्मुखे आत्मनि जीवे "सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मी"त्यादिना "मामेकं शरणं व्रज तेषामहंसमुद्धर्त्ता" इत्यादि स्वप्रतिज्ञापालनाय त्वयि श्रीभगवति प्रिये प्रसन्ने सति अनुपथमनुकूलं चरति कथंभूते त्वयि हिते सुहृदि "सर्वस्य शरणं सुहृदि"ति श्रुतेः अहोवत इति करुणया खेदं प्राप्ता सती श्रुतिराह न रमन्ति त्वद्भजने न प्रवर्त्तन्त इति तत्र हेतुगर्भितविशेषणम्॥ आत्महनः आत्मनोघातः संसरणं तत्पराः त्वत्पराङ्मुखाः सन्तः विषयोन्मुखा इत्यर्थः ॥ वक्ष्यते चैकादशे श्रीभगवान् स्वयमेव "नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान्भवाब्धिं न तरेत् स आत्महेति तत्र हेतुमाह ।' असदुपासनयेति ॥ असतामस्वतंत्राणामनीश्वराणां मायाकृतैश्वर्यवतामुपासनया तथा च श्रुतिः 'योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति, न स वेद यथा पशुरि"त्यादिछांदोग्ये अस्या अर्थः यः पुमान् श्रीभगवतः सर्वेश्वरेश्वराच्छास्त्रयोनेः सकाशादन्यां देवतां ब्रह्मरुद्रे-

न्द्रादिरूपामुपास्ते असौ ब्रह्मरुद्रादिरन्य ईश्वर अहमन्यो जीव इति भावनया स न वेद, तेषां सर्वेश्वरत्वशास्त्रयोनित्वमायानियंतृत्वाद्य-भावेन मायिकैश्वर्यवत्वेऽपिमोक्षदातृत्वाभावात् मायानिवारणस्य च मायानियन्त्राधीनत्वादिति भावः "मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" इति वचनात् ॥ भगवतो निरतिशयैश्वर्यादौ शास्त्रमेव प्रमाणं, 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम्। पति पतीनां परमं परस्तात् वदामि देवं भुवनेशमीड्यम् ॥ न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यते। पराऽस्य शक्ति-र्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ सकारणं कारणाधि-पाधिपः, "न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः एको नारायण आसीन्न ब्रह्मानेशानः। नारायणाद्ब्रह्मा जायते, नारायणाद्रुद्रोऽजायत" इत्यादि श्रुति कदम्बः ॥ अन्येषां मायिकैश्वर्ये सातिशयत्वे चापि तदेव प्रमाणम् 'जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवती "त्यादिश्रुतेः ॥ अस्या अयमर्थः ॥ क्षेत्रज्ञानां सर्वेषामपि भगवतो ब्रह्मणश्चिच्छक्तित्वेनाविशेषत्वेऽपि ज्ञानादितारतम्यप्रकाश-नात्मकेन मायाभासेन पुण्यादिरूपकर्मलक्षणाभासेन च स्वाभासेन जीवेशौ जीवं मनुष्यादिकमीशं ब्रह्मरुद्रेन्द्रादि करोति भासयति, ज्ञानशक्त्या ऐश्वर्योपचारेण तच्च श्रुत्यैवोच्यते "आत्मनि श्रुते अश्रुतं श्रुतं भवती" त्यादि ऐश्वर्यतारतम्येनापि ईश्वरत्वमुप-चर्यते जीवानामेव पुण्यतारतम्येन ब्रह्माद्यष्टलोकपालपदवीं प्राप्तानां श्रुतिभिरीश्वरादिशब्दैरुच्यमानत्वात् ॥ अन्यथा 'अजे ह्येको जुषमाणोनुशेत" इत्यादि 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी" त्यादिशास्त्रविरोधात् तस्माज्जीवानामेव मायिकैश्वर्यादितारतम्य-विभागः। मायाविद्ये स्वयमेव भवत इति ब्रह्मणोऽनादित्वेन तच्छ-क्तीनामप्यनादित्वात् नचेश्वराभावे मायासत्ताऽसम्भवः, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये" त्यादिसर्ववेदविरुद्ध-त्वात् ॥ केचित्तु ॥ जीवेशशब्दौ व्यष्टिसमष्टिवाचकौ इति वदन्ति तन्नियं तथा चेश्वरोपासनाभावे मोक्षाभावः। श्रीशिवेनैव हरिवंशे

घण्टाकर्णः स्वयमेवोपदिष्टः ॥ तदेवाह स्वानुभवं घंटाकर्णः । "अहं कैलाशनिलयमासाद्य वृषभध्वजम् आराध्य तं महादेवमस्तुवं सततं शिवम् ॥ ततः प्रसन्नोमामाह वृणीष्वेति वरं हरः । ततो मुक्तिर्मया तत्र प्रार्थिता देवसन्निधौ ॥ मुक्तिं प्रार्थयमानं मां पुनराह त्रिलोचनः । मुक्तिप्रदाता सर्वेषां विष्णुरेव न संशयः ॥ तस्माद्गत्वा च बदरीं तत्राराध्य जनार्दनम् । मुक्तिं प्राप्नुहि गोविन्दान्नरनारायणाश्रमे " इत्यादि । एतच्च भारतसंदर्भे निपुणमुक्तं रुद्रादीनां मायिकैश्वर्ये राजधर्मे देवस्थानवाक्यमपि प्रमाणम् ॥ "महादेवो सर्वयज्ञे महात्मा हुत्वाऽऽत्मानं देवदेवो बभूव । विश्वां ल्लोकान् व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्या विराजते द्युतिमान्कृत्तिवासा" इत्यादि असदुपासनस्य फलमाह ॥ यदनुशया इति यस्याम् असदुपासनायां अनुशयो वासना येषां ते उरुभये संसारे भ्रमन्ति कथम्भूताः कुशरीरभृतः ग्रामसूकररक्षोगणादियोनिं गच्छन्तः संतः तस्मान्निरतिशयस्वाभाविकज्ञानक्रियादिशक्तिमतो भगवतोऽन्यस्योपासनया न संसारनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ २३ ॥ ६ ॥

निभृतमरुन्मनोऽक्षदृढयोगयुजो हृदि य
न्मुनय उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात् ।
स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियो
वयमपि ते समाः समदृशोंऽघ्रिसरोजसुधाः ॥२४॥१०॥

अनीश्वरोपासनया संसरतीत्युक्तम् इदानीमात्मावा रे द्रष्टव्यः श्रोतव्योमतव्यो निदिध्यासितव्यः, सोऽन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्य इति " अथातो ब्रह्मजिज्ञासे"त्यादिशास्त्रं भगवद्ध्यानस्यैव संसारनिवृत्तयेऽसाधारणकारणत्वं प्रतिपादयत् वाक्यज्ञानान्मोक्षं प्रलपतां पक्षस्य निष्प्रमाणत्वं दर्शयति ॥ निभृतमरुन्मनोक्षेति ॥ निभृतानि मरुदादीनि दृढयोगे समाधौ युक्तानि यैस्ते विषयेभ्य उपरम्य परमात्मश्रवणमननादिकरणका मुनयः हृदियद्वस्तु ध्यायन्ति तदेवारयोपि वैरेण यं नृपतय इति—मिथ्यावासुदेवशिशु-

पालादयोऽपि तव स्मरणाद्ययुः प्रापुः अहो ध्यानस्य माहात्म्यमिति हृष्यत्तनूरुहः पराशरोप्याह चतुर्थांशे "तच्च रूपमुत्फुल्लपद्मदलाक्षमि"त्यारभ्य "भगवानिह कीर्त्तितः संस्मरतश्च द्वेषानुबन्धेनाप्यखिलसुरासुरदुर्लभं फलं प्रयच्छति किमुत सम्यक् भक्तिमते"त्यन्तेन. तथा च स्त्रियोऽपि उरगेन्द्रभोगसदृशभुजदंडयोविषक्ताधीर्यासां तास्तदेवतत्त्वं कामदृष्ट्या प्रापुः एतेन सर्वज्ञत्वादि सच्चिदानंदादिगुणस्वरूपादिज्ञानाभावेऽपि भगवत एकदेशध्यानमात्रस्यापि संसारनिवारणे भगवत्प्राप्तौ च निरपेक्षत्वं दर्शितम् ॥ तथा च वक्ष्यति "मत्कामा रमणं जारमस्वरूपविदोऽबलाः ब्रह्म मां परमं प्रापु" रिति तथा वयमपि मंत्राभिमानिन्यो देवताः समदृशस्तव सर्वोपि चतुष्प्रकारेणोक्ता अधिकारिणः समाः मोक्षानंदभाज इत्यर्थः कथम्भूताः तवांघ्रिसरोजं सुष्ठु धारयन्तो ध्यायमाना इत्यर्थः ॥ वाक्यज्ञानान्मोक्षाङ्गीकारेऽति प्रसंगो दुर्वारः तथाहि जन्मदरिद्रिणः पुंसो भोजनाच्छादनादिविहीनस्य वाक्योक्तकल्पतरुकामधेनुचिंतामणययादिभिर्दारिद्र्यानिवृत्तिः निगाढं कुहूशर्वर्यास्तमो वाग्विसर्जितभानोर्निवृत्तं च स्यात् क्षुधया पीडितस्य चतुर्विधभोजनकथनात्क्षुधाहानिश्चेत्यलं विस्तरेण तस्मात्सर्वज्ञसर्वशक्तेर्मायातद्गुणतत्सम्बन्धगन्धशून्यस्य ब्रह्मणस्तवैव ज्ञानाद्ध्यानान्यपर्यायात्तवानुग्रहयुक्तात् संसारनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ २४ ॥ १० ॥

क इह नु वेद बतावरजन्मलयोऽग्रसरं
यत उदगादृषिर्यमनुदेवगणा उभये ।
तर्हि सन्नचासदुभयं नच कालजवः
किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यदा ॥२५॥११॥

तस्य भगवतः सविशेषनिर्विशेषलक्षणज्ञानं दुर्निरूप्यं, तत्स्वरूपगुणशक्तीनामियत्ताशून्यत्वादित्याहुर्यतो वाचो निवर्त्तन्त अप्राप्य मनसासह । कोऽद्धा वेद क इह प्रावोचत् कुत आयाता कुत इयं विसृष्टिः । विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचत् यः पार्थिवानि विममे

रजांसि नते विष्णोर्जायमानो न जात" इत्यादि श्रुतिर्गुफ इत्यादि बत इति हर्षे सम्बोधने वा इह लोके अग्रसरं अनाद्यनंतमीश्वरं देवदेवं त्वां को वेद न कोऽपीत्यर्थः॥ तस्य स्वतः सिद्धौ ह्यन्येषामर्वाचीनत्वे प्रमाणमाह यतस्त्वत्त ऋषिर्ब्रह्मा जातः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति" श्रुतेः। वेदो वा "सतस्य निश्वसितं यद्दग्वेद" इति श्रुतेः यं ब्रह्माणं अनुपश्चादुभये आध्यात्मिकाधिदैविकदेवगणा जाताः संहारकालेऽत्यन्तं सूक्ष्मावस्थां गता अपि त्वां न विदुरित्याह यदात्वंचेदं सर्वमपकृष्य शयीत तदा न सत् स्थूलं नचासत् सूक्ष्मं न च कालजवः क्षोभकारणं उभयमिन्द्रियगणं किमपि शास्त्रं ज्ञापकं नासकुतो ज्ञानमित्यर्थः॥ २५॥ ११॥

जनिमसतः सतो मृतिमुतात्मनि ये च भिदां
विपणमृतं स्मरंत्युपदिशन्ति त आरुपितैः
त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा यदबोधकृता
त्वयि न ततः परत्र स भवेदवबोधरसे ॥२६॥१२॥

जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतेरीश्वरकल्पानां ब्रह्मरुद्रादीनां क्षेत्रज्ञानां सातिशयत्वजन्मत्वादिप्रतिपादनपरत्वमविज्ञाय भ्रांतिवशेनान्यथा कल्यमानानां कलौभविष्यतां स्वबुद्ध्योत्प्रेक्षितं सिद्धान्तमनूद्य निरस्यति जनिमिति ये केचित् असत ईश्वरस्य जीवस्य चेति तंत्रपाठेनोभयपरत्वं मायाविद्याभ्यां जीवं स्मरन्ति सतस्तस्यैवात्रापि तंत्रएव ज्ञानकाले मृतिम् अभावं स्मरन्तीति सर्वत्रानुषज्यते आत्मनि ब्रह्मणि भिदां सगुणनिर्गुणाध्यस्तोपनितध्येयज्ञेयादिलक्षणं च विपणं पएयते निर्णीयतेऽनेनेति व्युत्पत्याप्रमाणं पणम् विगतं प्रमाणं वेदलक्षणं यस्मात्तद्विपणं प्रमाणशून्यं जगत्सृष्ट्यादिव्यापारशून्यं वा वस्तु ऋतं परमार्थं स्मरन्ति ते सर्वे आरुपितैः भ्रांतिभिरेवोपदिशन्ति न तत्त्वं जानंति कुतः अघटनात् तथाहि न तावत् जीवेशयोर्जन्मनाशौ संभवतः अजत्वादनंतत्वाच्च तथा च श्रुतयः "द्वावजावीशानीशौ अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्ध

ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः। वेदाहमेतमजरं पुराणंतेएते वा चिदात्मनोऽविनष्टाः परं ज्योतिर्निर्विशंत्यविनष्टा एवोत्पद्यंते न विनश्यन्ति कदाचनें'त्यादिकाः "नत्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः नचैव न भविष्यामः सर्वेवयमतः परमिति भगवदुक्तिः ईश्वरस्य सर्वजनकत्वं सुप्रसिद्धम् सएवैक उद्भवे संभवे च एष देवो विश्वकर्मा महात्मा विद्याऽविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः "न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" "स कारणं कारणाधिपाधिप" इत्यादिश्रुतिभिः सर्वकारणत्वसर्वनियंतृत्वसर्वकर्तृत्वसर्वाधिपतित्वादिप्रतिपादनपूर्वकान्य-कार्यत्वन्यनियम्यत्वान्यकर्मत्वान्यपाल्यत्वादीनां डिंडिमघोषेण निषेधात् इदमत्र चिंतनीयम् जीवेश्वरौ अनादी वा अर्वाचीनौ वा आद्ये तव सिद्धान्तहानिः आभालेन करोतीत्यत्र कृञ्धातोः कर्मत्वासिद्धेः अनाद्योर्जन्मनानुपपत्तेश्च तदंगीकारे वाक्यमूकत्वप्रसंगात् ॥ द्वितीये ॥ अजत्वप्रतिपादक शास्त्रव्याकोपात् जीवईशोविशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः षडस्माकमनादय इति संप्रदायविरोधेन अपसिद्धान्ताच्च ॥ किंच॥ जीवस्य जन्मनाशाभ्युपगमे कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगः अपि च मायाऽविद्ययोः स्वयमेव भवतीति प्रमाणादनादित्वस्वतन्त्रत्वसर्वनियंतृत्वाद्यपि अवश्यं स्वीकार्यं तथात्वे च ब्रह्मणि अतिप्रसंगेन जडत्वादिस्वरूपहानिप्रसक्तेः जडत्वादीनां स्वातंत्र्यादि समानाधिकरणत्वाभ्युपगमे च घटादावतिव्याप्तिस्तेषां चापि जडत्वाविशेषात् कालकर्मसंस्कारप्रागभावादयोऽपीश्वराद्युत्पादकाः स्युरिति भावः मायाविद्याभ्यां ईश्वरादेर्जन्म सनिमित्तं वा निर्निमित्तं[१] वा ॥ आद्ये तत्र निमित्तस्याप्रसिद्धत्वात् द्वितीये मुक्तानामपि तत् प्रसंगात् निर्निमित्तत्वस्य च तत्रापि सत्वात् तस्मान्न कथमपीश्वरजीवयोर्जन्मानाशकथनावकाश इति नापि सर्वज्ञे स्वाभाविकाचिंत्यानंतशक्तौ जगज्जन्मादिकारणे ब्रह्मणि भेदकथनावकाशः "नेह नानास्ति किंचन मृत्योः समृत्युमा-

---

१ तवाचार्य्याणामित्यर्थः

नेति य इह नानेव पश्यति द्वितीयाद्वै भयं भवती'' त्यादिना कारणान्तरनिषेधात्। नापिवैदिकप्रमाणशून्यं तत्त्वं, शशशृंगतुल्यत्वात्। सर्वे वेदा यत्पदमामनंति तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामः। तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमी'' त्यादि श्रुतिव्याकोपादि' त्यादि दूषणकदम्बविवक्षया आह॥ त्रिगुणमयः पुमानिति। त्रिगुणाया मायाया विकारभूतः पुरुष इति उपलक्षणं चैतत् उक्तपरामर्शस्य। इति भिदा पूर्वोक्तपक्षस्य भेदप्रकारः त्वयि पुरुषोत्तमे मायानियन्तरि अबोधकृता तेषां नास्तिकानां स्वनेत्रेक्षितसिद्धान्तवादिनामबोधेनाज्ञानेन भ्रांत्या कृता कल्पिता, भास्करे उलूकैस्तमोवत् आरोपितेत्यर्थः। अतस्त्वयि स न भवेत् तेषामारोपो न संभवति। तत्र हेतुगर्भितविशेषणम्। ततः परत्रेति॥ ततो मायाऽविद्या तत्कार्यजन्मादितत्सम्बन्धेभ्यः परस्मिन् अत्यन्तवैलक्षण्यवति अतएव अवबोधरसे अवबोधश्चासौ रसश्च तस्मिन्नहि सूर्ये तमस्तत्कार्यावरणं तत्सम्बन्धश्च संभवति। तथा च श्रुतिः॥ "यः सर्वज्ञः सर्ववित् यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते, पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी'' त्यादि, वेदाहं समतीतानि न त्वत्समश्चाभ्यधिकः कुतोऽन्यः लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव'' इति भगवद्गीतायां च॥ २६॥ १२॥

सदिव मनस्त्रिवृत्त्वयि विभात्यसदामनुजात्
सदभिमृशंत्यशेषमिदमात्मतयाऽऽत्मविदः।
नहि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदाऽऽत्मतया
स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयाऽवसितम्॥२७॥१३॥

शक्तिशक्तिमतोः कार्यकारणयोश्च भिन्नाभिन्नत्वं स्पष्टयति॥ सदिवेति। आमनुजात् मनुर्मन्त्रो मनुः स्वायंभुवो वा जायतेऽस्मादिति मनुजो ब्रह्मा चतुर्मुखपर्यन्तं क्षेत्रज्ञजातं प्रतिक्षिवृत्त्रिगुणमयमनः सदिव स्वतंत्रतुल्यमपि मनः त्वयि विषयेऽसत् अस्वतंत्रं भाति, क्षेत्रज्ञानां वशीकरणे सामर्थ्यवदपि त्वद्वशीकरणेऽसमर्थं, त्वन्नियम्य-

तथा च श्रुतिः — असतोऽधि मनोऽसृजत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत, तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किंच —

मायाकार्यत्वादिति भावः। आत्मविदस्तु त्वयिमनः त्वद्विषयकं मनः सदेवाभिमृशन्ति, तव प्राप्तिसाधनत्वात् सत्कार्यत्वाद्वा, न केवलं एतावदेव सदभिमृशन्ति, किंतु इदमशेषं वस्तुजातमपि। कुत आत्मतया सद्रूपतया॥ तथा च श्रुतिः "सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः सर्वं खल्विदं ब्रह्म"त्यादि। तत्र दृष्टान्तमाह॥ कनकार्थिनः कनकस्य विकृतिं कटककुण्डलादिरूपामन्यत्वेन नहि त्यजन्ति। तत्र हेतुः तदात्मतया कनकात्मत्वात्। किंच युक्तमेवैतत्। यतः स्वकृतं स्वेन सृष्टमिदं जडजातं तदनुप्रविष्टं विज्ञानात्मरूपं च तदात्मतयाऽवसितं शास्त्रेण व्यासादिभिरिति शेषः॥ तथा च श्रुतिः॥ "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म मे तत्॥ तत्त्वमसी" त्यादि असाधारणधर्मैर्भिन्नमपि साधारणैरभिन्नमिति निश्चितमिति भावः॥ २७॥ १३॥

तव परि ये चरन्त्यखिलसत्त्वनिकेततया
तउत पदाक्रमन्त्यविगणय्य शिरोनिर्ऋतेः।
परिवयसे पशूनिव गिरा विबुधानपि तां-
स्त्वयि कृतसौहृदाः खलु पुनन्ति न ये विमुखाः॥ २८॥ १४॥

भगवद्भक्ता ह्यनन्यशरणा एव तत्प्रसादेन तरन्तीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिपादयन्त्यो वाक्यश्रवणान्मुक्तिं जल्पतोऽज्ञान् परिहसन्ति श्रुतयः॥ "शृण्वंतोऽपि बहवो यं न विद्युः यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः, तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशं तपः प्रभावाद्देवप्रसादाच्च ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वानि" त्यादयः॥ तवेति॥ ये जनास्तवेति कर्मणि षष्ठी, त्वां परिचरन्ति सेवन्ते अखिलसत्त्वनिकेततया सर्वसत्त्वाधिष्ठानतया॥ यद्वा॥ अखिलसत्त्वान्तर्यामितया उभयथाऽपि नारायणं त्वां ये पूजयन्ति, तएव निर्ऋतेः शिरः पदा आक्रमंति ताडयन्ति तुच्छीकुर्वन्तीत्यर्थः॥ तथा च श्रुतिः॥ सर्वांगं ये प्रपश्यन्ति ब्रह्मानंदमजाक्षरम्। एकमेवाद्वयं नित्यं निर्ऋतेस्ते शिरोगता" इति अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह। अभक्तांस्तु विबुधानपि

श्रवणादौ कुशलानपि कालरूपस्त्वं गिरा वयं कुशला इति तेषां गिरा बध्नासि तत्र दृष्टान्तः ॥ पशूनिव ॥ यथा-क्रोशतोऽपि पशून् पशुघ्ना बध्नन्ति तथा वेदवाक्योच्चारणकुशलानपि परिवयस इत्यर्थः तथा च श्रुतिः । वयति गा इव यः सुरादिकांस्तन्मनसो जगदपुनन् शुचयो न परे" इत्यादि ननु तर्हि "श्रोतव्य" इत्यादि श्रुतेर्वैयर्थ्यापत्तिरिति स्त्येन्न श्रुत्वाऽपि भगवत्पराङ्मुखस्य तत्कृपाकटाक्षेणानवलोकितस्य भगवत्स्वरूपादिप्रकाशाभावेन संसारानिवृत्तेर्हेतोस्तत्रैव "निदिध्यासितव्य" इति वाक्यशेषे ध्यानविधानात् ॥ श्रवणादेश्च ध्यानसाधित्वेन सार्थक्यमेव अत्र तु "शृण्वन्तोऽपि बहवः" इत्यस्मिन्वाक्ये स्पष्ट एव कण्ठरवेण पठित इत्यर्थः एतदेव स्पष्टयति त्वयि कृतसौहृदाः ॥ खल्विति अवधारणे पुनन्ति ये विमुखाः ॥ श्रवणादिसाधनैर्लौकिकदृष्टौ युक्ता अपि न पुनंति आत्मानं कुतोऽन्यमिति अनेन भगवत्प्रसादस्य निरपेक्षत्वं तदन्यसाधनजातस्य तत्प्रसादसापेक्षत्वं च दर्शितं मन्तव्यम् ॥ आह च सर्वज्ञो भगवान्सनत्सुजातः "नैनं सामान्यृचो वापि न यजूंष्यविचक्षणं त्रायंते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥ न छंदांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्त्तमानं नीडं शकुंता इव जातपक्षाः छंदांस्येनं प्रजहन्त्यंतकाले ॥ २ ॥ अविचक्षणं वाक्यार्थादौ कुशलमपि भगवत्पराङ्मुखम् । "एषां बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणां यत्सत्यमनृतेनेह मर्त्यो नाप्नोति मामृतम् व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदने" त्यादि भगवदुक्त प्रज्ञाहीनम् अतएव मायाविनं भगवति कपटाचारिणं ममाविद्याकल्पितो नियंता भगवानीश्वरः नतु वस्तुतो मदन्योऽस्ति किंचाहमेवेश्वर इति निष्ठा लक्षणा माया विद्यते यस्य तं तथा च श्रीभगवानाह स्वयमेव "असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी" त्यादिना एवं भूतस्वतन्त्रवादिनं वेदचतुष्टयवाक्यानि नहि पुनन्ति अर्थवादशंकां निरासयति ॥ नते मिथ्येति ॥ किंतु अंतकाले प्राणत्यागसमये एवं

वाक्यकौशल्यज्ञापकं त्यजन्ति तत्र दृष्टान्तः। नीडमित्यादीति स्पृ-
ष्टार्थः ॥ २८ ॥ १४ ॥

स्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधर
स्वयि बलिमुद्वहन्ति समदंत्यजया निमिषाः
वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो
विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः ॥२६॥१५॥

तव परिचारका मृत्युं तरंतीत्युक्तम् इदानीं भगवतः करणपार-
तंत्र्यशून्यत्वं स्वाभाविकशक्तिमत्त्वं सर्वनियंतृत्वं चाह त्वमकरण
इति त्वं पूर्वोक्तलक्षणसर्वकारणभूतैः करणैर्मायाकार्यैः प्राकृतैः शून्यः
तथा च श्रुतिः "अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः सश्रृ-
णोत्यकर्णः सर्ववेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुराद्यं पुरुषं
पुराणमि"ति स्वराट् स्वैः स्वाभाविकैः शक्तिज्ञानानंदादिभिर्गुणै
राजते इति स्वराट् ॥ "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च विश्वतश्चक्षु-
रुत विश्वतो मुखो बाहुरुत विश्वतस्पादि"त्यादि श्रुतेः तत्र हेतु-
गर्भितविशेषणम् अखिलकारकशक्तिधरः अखिलस्य क्षेत्रज्ञजातस्य
कारकाणां शक्तिं धारयति प्रवर्त्तयतीति तथा ॥ "सर्वेन्द्रियगुणा
भासं सर्वेन्द्रियविवर्जितं सर्वस्यप्रभुमीशानं, सर्वस्य शरणं सुहृत्
वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्यचे" त्यादि श्रुतेः हे अजय
कैश्चिदपि भक्तिपराङ्मुखैः साधनैस्तत्संपन्नैः साधकैर्वा न जीयते
इति तथा ॥ ॥ "नाहं वेदैर्नतपसा, भक्त्यात्वनन्यया शक्य" इत्य-
न्वयव्यतिरेकमुखेन भगवदुक्तेः अनिमिषा इन्द्रादयः तेषामपि पूज्या
विश्वसृजो ब्रह्मादयः तव बलिमुद्वहन्ति तेऽपि प्रजया दत्तं भागं
स्वयमदन्ति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ "स एक ईशः परिपूर्णशक्तिः बलिं
हरा इतरे स्युः सुखिन" इत्यादि तत्र दृष्टान्तः अखिलक्षितिपतेश्च
क्रवर्त्तिनो वर्षभुजः मण्डलेश्वरा इव खण्डाधोशाः सार्वभौमस्य
यद्ब्रह्मेशाद्याः कुर्वते तेऽनुशास्तिं त्वं मुक्तिदो बंधदोऽतो मतो न
त्वं मुक्तिदो ज्ञानदश्चासि विष्णो" इति श्रुतेः बलिवहनप्रकारमाह

यत्र यस्मिन्नधिकारे भवताऽधिकृतास्तदेव विदधति संपादयन्ति। तत्रापि न तेषां स्वातन्त्र्यमित्याह—भवतश्चकिता भीताः सन्तस्तव नियोगं पालयन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ १५ ॥

स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुजो
विहर उदीक्षया यदि परस्य विमुक्त ततः।
नहि परमस्य कश्चिदपरो न परश्च भवे-
द्वियत इवापदस्य तव शून्यतुलां दधतः ॥३०॥१६॥

भगवतः करणापारतन्त्र्यादीनुक्त्वा भोक्तृभोग्यात्मकस्यकृत्स्नस्य जगतः कारणत्वमपि तस्यैवेत्याहुः ॥ स्थिरचरेति। हेविमुक्त नित्यमुक्त यदि यत्र सृष्टिसमयेऽजया मायया सह तव उदीक्षया ईक्षणेनैव कृत्वा विहरः क्रीडा स्यात् "तदैक्षत बहु स्यामि" त्यादिश्रुतेः। तत ईक्षणत एव हेतोः स्थिरचरजातयः स्युर्भवेयुः स्थावरजंगमा जायंत इत्यर्थः। मायासम्बन्धवारणार्थं विशिनष्टि। परस्यक्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टस्यासंगस्येत्यर्थः " अक्षरात्परतः पर " इतिश्रुतेः। वैषम्यं वारयति। उत्थनिमित्तयुज आविर्भूतैर्निमित्तैरनादिकर्मसंस्कारादिभिर्युक्ताः कर्मसापेक्षमेव तेषां जन्म तव भवत ईक्षणं चेत्यर्थः,। किं कर्मपारतन्त्र्य ममेति चेन्न, परमस्य परान् कर्मादीन् मातीति तथा, तस्य स्वतन्त्रस्य ॥ "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः ॥ न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः, देवस्यैष महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रमि " त्यादि श्रुतेः। एवंभूतस्य तव पर उत्कृष्टोऽपरो निकृष्टश्च न भवेत्। वियत इव ब्राह्मणचांडालयोर्बाह्याभ्यन्तरे वर्त्तमानस्याप्याकाशस्य यथा न तयोरुत्कर्षापकर्षाभ्यां सम्बन्धस्तद्वत्तथापि। यथा मेघो वर्षन् उत्कर्षापकर्षबीजानुसारेणाङ्कुरमुत्पादयन्न वैषम्यं भजते, तथा तत्तत्कर्मानुसारेण तेषां कर्मफलात्मकजन्मादिभोगदाने तवापि न वैषम्यमित्यर्थः। अनेन "फलमत उपपत्ते" रित्यधिकरणं व्याख्यातम्। दृष्टान्तसाम्ये विशेषणम्। अपदस्य इयत्ताज्ञानाऽविषयस्य। तत्र हेतुः। शून्यतुलां दधतः। निरतिशयसूक्ष्मस्येत्यर्थः। " अणोरणीयानि"ति श्रुतेः ॥ ३० ॥ १६ ॥

अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगता-
स्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव (१) नेतरथा
अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवेत्
सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया ॥३१॥१७॥

इदानीं विज्ञानात्मनः संख्यापरिमाणयोर्विवादं परिहरन्ति श्रुतयः ॥ अपरिमिता इति । हे ध्रुव शाश्वत षाड्गुण्यशक्ते तनुभृतोऽपरिमिता अनंता असंख्याकाः अनेनैकजीववादिमुखं पिधीयते । न त्वौपाधिकभेदेन व्यवहारेऽनेकत्वमिष्टमेवेति चेत्तत्राहुः ॥ ध्रुवा इति॥ स्वाभाविकाल्पज्ञत्वादि धर्मवन्तोऽनाद्यनन्ताः । अनेनैपाधिकभेद-वादिनो जिह्वा त्रोटिता "तथा श्रुतयः ॥" ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ, अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते, जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः, नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनामित्यादयः " अंशो नानाव्यपदेशादि" त्यादि-न्यायश्च । संख्याविवादं निरस्य परिमाणं निर्धारयन्त्यः सांख्यनैयायिकादीनां विभुपरिमाणवादिनां वक्त्रं धूलीकुर्वन्ति श्रुतयः । यदि सर्वगता इति । यदि विभुपरिमाणकाः स्युः,तर्हि तव शास्यतेति नियमः शासनं नियमनं न स्यात् "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां, य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत" इत्यादि नियमो नश्येत इत्यर्थः। इतरथाऽणुपरिमाणकत्वे तु समञ्जसं, तथाहि॥ अणुर्ह्येष आत्मा चेतसा वेदितव्यः, बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते । ननु तर्हि तव देहव्यापि चैतन्यं न स्यात्? नतरां शिरःपा-दादिगतसुखाद्यनुभव इति चेन्न साधारणधर्मभूतज्ञानव्याप्त्या न विरोधावकाशः । नच प्रकाशस्याश्रयं विहायाऽन्यत्र गमनासंभव इति वाच्यं, प्रदीपप्रभायाः प्रदीपं विना, वह्निं विनौष्ण्यादेः, पुष्पादिं विना गंधादेः, धर्म्मिणं विना जातिसमवायादेर्वर्त्तमानस्य सुप्र-

(१) अणुत्वे सति शासनं स्यात् ।

सिद्धत्वात् नात्र तर्कमात्रस्य प्रमाणत्वम् अपितु श्रुतिरपि "अणुन-श्चक्षुषः प्रकाशो व्याप्त एवमेवास्य पुरुषस्य प्रकाशो व्याप्तः, व्याप्तोवै-पुरुष" इत्यादि। दृष्टान्तसहकृतभगवद्वाक्यमपि "यथा प्रकाशय-त्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारते"ति, मणिद्युमण्यादौ परिच्छिन्नेऽपि विभुपरिमाणकप्रभा-लक्षणगुणवत्त्वस्य प्रत्यक्षप्रमाणगोचरत्वात् न च मण्यादीनामवयवा एव प्रभात्वेनोच्यन्त इति शंकनीयं, तथात्वे द्रव्यनाशप्रसंगात् तथा च वाल्मीकिनाऽपि प्रभाप्रभावतोर्भेदो दर्शितः "रामेण संगता सीता भास्करेण प्रभा यथे"ति सुंदरकांडे एतच्च सिद्धान्तजाह्नव्यां विस्तृतं व्याख्यातं भगवच्चरणैराचार्य्यैः एतदेव स्पष्टयति यन्मयं यद्विकारं अजनि तत्कारणत्वम् अविमुच्य नियंतृ भवेदिति व्याप्तिः किं तन्नि-यंतृस्वरूपम् तत्राह समं सर्वस्य ब्रह्मादि स्थावरान्तस्यान्तर्यामि त्वेऽपि अप्रच्युतषाड्गुण्यम् तर्हि बहिरभावत्वादियत्तायुक्तमिति चेत्त-त्राहुः. अनुजानतां ज्ञानाभिमानिनां भगवतः स्वरूपगुणशक्त्यादिषु तर्कबलेनेयत्तापरिभाव्यमानानाममतम् अज्ञातम् कुतः मतदुष्टतया मतस्य इयत्ता ज्ञानस्य ज्ञातुर्वा दोषश्रवणेन तथाहि "यस्यामतं मतं तस्य, मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजान-तामित्यादि श्रुतयः ॥ ३१ ॥ १७ ॥

न घटत उद्भवः प्रकृतिपुरुषयोरजयो-
रुभययुजा भवंत्यसुभृतो जलबुद्बुदवत्।
त्वयि तइमे ततो विविधनामगुणैः परमे
सरित इवार्णवे मधुनि निलिल्युरशेषरसाः ॥३२॥१८॥

ननुध्रुवाइत्यादिनाऽनाद्यनन्तत्वेप्रतिपाद्यते स्थिरचरजातयः स्युरित्यादिना जन्माप्युक्तमेव उभयथात्वाभ्युपगमे वदतोव्याघातः स्यात् न केवलमेतावदेवदूषणं किन्तु जन्मांगीकारेऽजत्वनाशेन कृत-नाशाकृताभ्यागमप्रसंगोऽपीति चेन्न भगवतोंऽशभूतानां क्षेत्रज्ञानाम-नाद्यनंतत्वेपि देहजन्मना जन्मोक्तेरप्यविरुद्धत्वादित्याहुः न घ-

इत इत्यादि प्रकृतिपुरुषयोरुद्भवो जन्म न घटते न सम्भवति कुतः अजयोरुभयोरजत्वादित्यर्थः "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयंतीं सरूपाम् अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य" इत्यादि श्रुतेः तर्हि "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" इत्यादिना "यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरं-त्येमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एव एतदात्मनोव्युच्चरन्ती" इत्यादिना च कथमुभयो-रपि जन्मोक्तिरत आहुः ॥ उभययुजेति ॥ उभयस्थानादि सिद्धलिङ्गेन प्रत्यक्चेतनस्य योगेन हेतुनाऽसुभृतो भवन्ति स्थूलशरीरयोग एव जन्मन्युपचर्यत इत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः ॥ जलबुद्बुदवत् ॥ यथा जल-मात्रस्य न बुद्बुदरूपेण जन्म किंतु वायुसंयोगादेव बुद्बुदा भवन्ति तद्वदत्रापि जीवात्मनो जन्माभावेऽपि देहयोगाज्जन्मोक्तिरिति" भावः किंच कर्मात्मिकाऽविद्यानिवृत्त्या पुनरपि भगवत्प्राप्तिरित्याहुः त्वयि सर्वज्ञे सर्वशक्तौभगवति इमे तनुभृतः जडवर्गाश्चाकाशादयः विविध-नामगुणैः सद्देवदत्तादिनामानि गुणा वर्णाश्रमधर्माः शमोदमस्तपः शौचमित्यादिनाऽष्टादशाध्यायेभगवतोक्तास्तैः सह लिल्युः पृथक्त्वेऽपि पृथग्ग्रहणानर्हतां प्रापुरित्यर्थः तत्र दृष्टान्तः सरित इवार्णव अशेष-रसा इव मधुनि यथा सरितः समुद्रं प्राप्य पृथग्ग्रहणानर्हास्तिष्ठन्ति यथा चाशेषवृक्षाणां रसाः मधु प्राप्य तथैव तिष्ठन्ति तथा तनु-भृतोऽपि भगवन्तं प्राप्य अत्यन्त पृथग्ग्रहणानर्हतां भजंतीति भावः ननु यदि पृथग्ग्रहोनास्ति तर्हि कुतोभवेदसंभवेनेति चेन्न मधुनि रस-विशेषवैचित्र्यस्य दृश्यमानत्वात् जलेऽपि जलान्तरसंयोगवृद्धिदर्श-नात्। ननुसमुद्रेवृद्धिर्न दृश्यते इति चेत् सत्यंतस्य निरतिशयत्वेनैव सामान्याल्पेन जलेन तत्राप्यनुमानात् समुद्रस्यापि अल्पजलानां तर-ङ्गात्मनाऽन्यत्र नदीषु संयुक्तानां रसभेदस्य दर्शनात् तत्रापि भेदस्य वर्त्तमानत्वात् तथाहि श्रुतयः 'यथा सौम्य मधुमधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां* वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां संगमयन्ति ते तथा न

---

* नानागतीनां नानाविधकालानाम्।

विवेकं लभन्ते अमुष्याहं वृत्तस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृत्तस्य रसोऽस्मी-त्येवं खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्यन विदुः कारणेसति संप-द्यामह" इति "यथा नद्यः स्यंदमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति" अयमर्थः यथाऽशेषवृक्षाणां रसा मधु प्राप्य स्वनामरूपाभ्यां विमुक्ता मधुनो नामरूपे साधारणे भजन्ति यथा च नद्यः समुद्रे प्राप्यस्वनामरू-पाभ्याम् अमुका नदी चर्मण्वनीत्यादिनाम नीलजलेत्यादिरूपं ताभ्यां विमुक्ता वियुक्ताः सत्यः समुद्रसाधारणनामरूपे भजंति तथा विद्वानपि स्वस्य देहाभिमतस्य नामरूपाभ्यां देवदत्तादिदेवतिर्यगादिभ्यां विमुक्तः भगवतो ब्रह्मणः साधारणनामरूपे "सत्यं ज्ञान"मिति श्रुत्युक्तं सत्यं ज्ञानादिनाम् "आदित्यवर्णं तमसः परस्तादि"त्यादिश्रुत्युक्ताऽप्रकृत-रूपं च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ तदेवाह ॥ दिव्यमिति ॥ प्रकाशात्मकमित्यर्थः एतच्च प्रश्नोपनिषदि स्पष्टमेव "यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रा-यणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छंति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्ये-वोच्यते एवमेवास्य पुरुषस्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते वाऽऽसां नामरूपे पुरुष एवोच्यते" इत्यादि कथम्भूते त्वयि परमे परैर्वेदमन्त्रैर्मीयते इति परमस्तस्मिन् अनेन वेदस्यापि परमात्मज्ञानकारणत्वं व्याख्यातम्। एतेन जीव-साहचर्योक्तेन प्रकृतेरपि स्वरूपतोऽजत्वं कार्यात्मना प्रपंचरूपेण जन्मादिमत्त्वं ज्ञातव्यम् "अजामेका मि"त्युक्तत्वादिति भावः ॥३२॥१८॥

नृषु तव मायया भ्रममीष्ववगत्य भृशं
त्वयि सुधियो भवे दधति भावमनुप्रभवम्।
कथमनुवर्त्ततां भवभयं तव यद्भ्रुकुटिः
सृजति मुहुस्त्रिणेभिरभवच्छरणेषु भयम् ॥३३॥१९॥

भगवद्भजने सदाचारं प्रमाणयन्ति श्रुतयः ॥ नृष्विति ॥ अमीषु पाण्डित्याभिमानिषु स्वोत्प्रेक्षिततर्कनिष्ठेषु नृषु तथा मुण्डकश्रुतिः "अविद्यायां बहुधा वर्त्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्तिवालाः"

इत्यादि भृशंभ्रममवगत्य निश्चित्य सुधियो निर्मलमतयस्त्वयि भावं विदधति। श्रवणध्यानादिपूर्वकं प्रेम कुर्वन्ति ॥ विश्वं धरं महाविष्णुं नारायणमनामयं पूर्णानन्दैकविज्ञानं परं ज्योतिःस्वरूपिणम् मनसा संस्मरन् ब्रह्मा तुष्टाव परमेश्वरमिति रामतापिन्युपनिषदि ॥ यस्मात्स्वभक्तानां स्मृतएव मृत्युमपमृत्युं च मारयति तस्मादुच्यते मृत्युर्मृत्युरिति यं सर्वे देवा आनमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्चेत्यादिनृसिंहतापिन्यां, "सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युतांबरं द्विभुजं ज्ञानमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरं कालिंदीजलकल्लोलसंगिमारुतसेवितं चिंतयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेरि"ति गोपालतापिन्युपनिषदि" कथंभूते त्वयि अभवे संसारनिवर्त्तके "संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुरि"ति श्रुतेः कथंभूते अनुप्रभवं निरन्तरं वर्द्धमानं यद्वा अनु अनंतरं भवतः प्रभवः प्रादुर्भावो यस्मात्तथा अचिरंत्वत्प्रापकमित्यर्थः अतएव तवानुवर्त्तितां भजतां भवभयं कथं स्यान्न कथंचिदपीति युक्तमेवैतत् यतस्तव भ्रुकुटिः कालरूपा त्रिनेमिः अभवच्छरणेष्वेव न भवान् शरणं त्राताऽऽश्रयो वा येषां तेष्वेव तव पराङ्मुखेष्वेवान्ययोगव्यवच्छेदे ऽवधारणशब्दः भयं सृजतिमुहुर्नितरां तथा च श्रुतिः "एको वशी सर्वगः कृष्णईड्य" इत्यारभ्य तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषां, तेषां सिद्धिः शाश्वती, नेतरेषामि"त्यन्तम् अन्यत्रापि एको वशी सर्वभूतांतरात्मेत्यादि "येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती,नेतरेषामि"ति कठवल्लिषु ॥ ३३ ॥ १६ ॥

विजितहृषीकवायुभिरदान्तमनस्तुरगं
य इह यतंति यंतुमतिलोलमुपायखिदः
व्यसनशतान्विताः समवहाय गुरोश्चरणं
वणिज इवाज संत्यकृतकर्णधरा जलधौ ॥३४॥२०॥

पूर्वोक्तो भगवति भावो गुर्वनुग्रहमृते न संभवति तदर्थं गुरूपसदनं विदधाति । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् आचार्यवान् पुरुषो वेद नैषा मति-

स्तर्केणापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव गुरुणा सुज्ञानाय प्रेष्ठसम्बोधनं भवति धर्मराजस्य नचिकेतसंप्रति आचार्यदेवो भव तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशांतचित्ताय शमान्विताय येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ, तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन " इत्याद्याः श्रुतयः विजित इति विजितानि नियमितानि हृषीकाणि इन्द्रियाणि वायुश्च प्राणो यैस्तैरपि अदान्तमनस्तुरङ्गम अवश्यं मनोरूपमश्वं निरतिशयचांचल्ये उपमानं नियन्तुं यतन्ति वशीकर्त्तुं यत्नपरायणा भवंति। गुरोश्चरणं समवद्यायानाश्रित्य असाधारणसाधनं विहाय साधारणसाधनपरा इत्यर्थः कीदृशं मनः अतिलोलम् अत्यन्तचंचलम् उपायखिदः उपायेषु श्रांताः संतः व्यसनानां शतैर्व्याप्ता इह जन्मादिदुःखात्मके संसारे संति वर्त्तन्ते नित्यसंसारिणो भवंति हे अज अकृतकर्णधारा अस्वीकृतनाविका वणिज इवेति मज्जने दृष्टान्तः ॥ ३४ ॥ २० ॥

स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथै
स्त्वयिसति किं नृणां श्रयत ❀ आत्मनि सर्वरसे ।
इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां
सुखयति कोन्विह स्वविहतः स्वनिरस्तभगः ॥३५॥२१॥

गुरूपसत्तौ वैराग्यस्य कारणत्वात् तदेव विदधति। "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन यदा सर्वेप्रमुच्यन्ते कामायेऽस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्यो मृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" इत्याद्याः श्रुतयः। स्वजनेति॥ नृणां मध्ये त्वां श्रयतः पुंसः त्वयि आत्मनि अंतर्यामिणि भगवति पुरुषार्थचतुष्टयदातरि विद्यमाने सति स्वजनादिभिः किं कार्यं न किमपीत्यर्थः कथंभूते सर्वरसे अपरिच्छिन्नपरमानन्दे। "रसो वै सः रसॐ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽ-

---

* त्वां श्रयतः पुंसः।

नन्दो भवति एतस्यैव नंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती”-त्यादिश्रुतेः चिंतामणिभूषितानां काचादिभिर्न किंचित्प्रयोजनं यथा तद्वत् इति सदजानताम् एवंभूतं परमानंदस्वरूपं सर्वाश्रं सद्रूपं त्वामजानताम् अतएव मिथुनतो रतये चरताम् स्त्रिया मिथुनीभूय ग्राम्यसुखायेन्द्रियप्रीतये चरतां कर्मणि षष्ठ्यौ अजानतश्चरतो जनान् कोऽर्थः सुखयति आनन्दयति इह भजनहीने वर्णाश्रमधर्मे तथा चोक्तं प्रथमे श्रीनारदेन “को वार्थ आप्तो भजतां स्वधर्मत” इति अर्थस्य विशेषणद्वयं स्वेनैव परिणामादिमत्वेन हतः, स्वरूपेणैव जडत्वादिना निरस्तसारः ॥ ३५ ॥ २१ ॥

भुवि पुरि पुण्यतीर्थसदनान्यृषयोविमदा-
स्तउत भवत्पदांबुजहृदोऽघभिदंघ्रिजलाः ।
दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे
न पुनरुपासते पुरुषसार हरावसथान् ॥३६॥२२॥

तीर्थवासादेरपि परंपरया परमार्थपरत्वात्तदेव प्रतिपादयन्ति । “मथुरायां विशेषेण मां ध्यायन्मोक्षमश्नुत” इत्यादि श्रुतयः । भुवीति ऋषयः पुरि पुण्यतीर्थसदनानि उपासते सेवंते पुरीः मथुरादीः पुण्यतीर्थानि गङ्गादीनि सदनानि वृंदावनादीनि कथंभूताः विमदाः * जातिविद्याद्यहंकारहीनाः भवत्पदांबुजहृदः भवतश्चरणांबुजं हृदि येषां ते अनन्यचरणाश्रयाः एतत्फलगर्भितविशेषणमाह अघभिदंघ्रिजलाः अघनाशकमंघ्रिजलं येषां ते । “मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाती”ति भगवद्वाक्यात् युक्तमेवैतदित्याहुः य आत्मनि भगवति त्वयि सकृदपि मनो दधते ते हरावसथान् रुद्राधिष्ठितांस्तमः कार्यभूतान् क्रोधाहंकारादीन् गुणान्नोपासते न सेवन्ते तद्वशा न भवन्तीत्यर्थः हे पुरुषसार हे पुरुषोत्तम कथंभूते नित्यसुखे सदानंदे श्रीकृष्णे इति यावत् “कृषिर्भूवाचक”इत्यादिनिर्वचनात् सदानन्दं प्राप्तानां न पुनर्दुःखरूपे गृहादौ प्रवृत्तिसंभावनापीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ २२ ॥

---

* जातिविद्या महत्वं च रूपं यौवनमेव च यत्नेन परिवर्जनीयाः ।

सत * इद मुत्थितं सदिति चेन्ननु तर्कहतं
व्यभिचरति क्च क्च मृषा न तथोभययुक्।
+ व्यवहृतये विकल्प इषितोऽधपरंपरया
भ्रमयति भारतीत × उरुवृत्तिभिरुक्थ÷जडान् ॥३७॥२३॥

तदेषपूर्वोक्तं श्रुतिवाक्यानां सिद्धांतं स्वोत्प्रेक्षिततर्कबलेनान्यथा कल्प्यमानानां वादनिरसनपूर्वकं निर्णीयते॥ सत इति इदं जगत् सत्कुतः सत उत्थितं सतो ब्रह्मण उत्थितत्वात् कटककुण्डलादिवत्। इति सिद्धान्तः तथा चोक्तं "नहि विकृतिं त्यजंति कनकस्य तदात्मतया किंतु सदभिमृशंती"त्यादिना "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय, सोऽसृजत नारायणाज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो नारायणाद्द्वादशादित्या" इत्यादि श्रुतेः "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते" इति "यतः सर्वाणि भूतानि प्रभवंति युगागमे" इत्यादिस्मृतेश्च वैदिकसिद्धान्तमसहमानः शंकते ननु तर्कहतमिति चेदिति यदि सेश्वरं जगन्मिथ्या न स्यात्तर्हि अद्वैतसिद्धान्तभंगप्रसंगः स्यादित्यादिभिस्तर्कैर्हतमिति चेत्तत्राह क्च क्च व्यभिचरतीति तर्कस्य तर्कैरेव यत्र तत्र व्यभिचरितत्वात् तथाहि अर्थापत्तिप्रमाणकब्रह्माद्वैतविषयकोऽयं भवतां सिद्धान्तः सद्वा मिथ्या वा सत्वे द्वैतापत्तिः अंत्ये सिद्धान्तबाधेन जगतः सत्यत्वम् अपि च पूर्वोक्तसिद्धान्ते किं प्रमाणं शास्त्रमिति चेत्तत्प्रमाणरूपं शास्त्रं सत्यं वा मिथ्या वा आद्येऽद्वैतप्रतिज्ञाभंगः द्वितीये च संप्रदायस्य तत्प्रवर्तकाचार्याणां च सत्यत्वं मिथ्यात्वं वा प्रथमे द्वैतापत्तिः अन्त्ये सिद्धान्तस्य शशशृंगताडनोपमावत्वम् यथा शशशृंगस्य मिथ्यात्वेन ईश्वरपराङ्मुखानां ताडनस्य सुतरां तत्ताथा प्रवर्त्तकाणां मिथ्यात्वेन तत्प्रवर्त्यत्वेन तेषां सिद्धान्तस्य सुतरां तत्तुल्यतेति ननु व्यवहारे सर्वमस्माभिरभ्युपगम्यते व्यवहार-

* जगत् + अज्ञानां बुद्धिहरणाय × तव + ईश्वरपराङ्मुखान्।

स्याऽविद्याकल्पितत्वेन तन्निवृत्त्याऽद्वैतसिद्धौ न काऽपि हानिरिति चेत्तत्र पृच्छ्यते भवतां मतेऽविद्याकृतद्वैताभ्युपगमेऽविद्याया ब्रह्मणोऽभिन्नत्वं वा भिन्नत्वं आद्ये ब्रह्मणोऽविद्यात्वे सति तद्रूपत्वात् मोक्षेऽप्यविद्यानिवृत्तिर्न स्यात् द्वितीये द्वैतापत्तिर्दुर्वारा उभयथापि पाशारज्जुरित्यलं तर्कैः किञ्च तर्काणां शास्त्रादपि व्यभिचारः प्रसिद्धः तथाहि "नैषा मतिस्तर्केणापनेया" इत्यादि श्रुतेः "तर्काप्रतिष्ठानादि"ति पारमार्षसूत्रात् । "अचिंत्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेदि"ति औषधरूपमनुवचनाच्च अस्माकं तु वैदिकानां सिद्धान्तो न तथेत्याहुः न च यस्तर्केणानुसंधत्ते सधर्मं वेद नेतर इति तद्वाक्ये नैवविरोधः शंकयस्तस्य श्रुतिमूलकतर्कपरत्वात् । नतथोभययुक् उभययुक् श्रुतिस्मृतियुक्तः सिद्धान्तस्तथा मृषा न स्यात् यथा तर्कस्य मृषात्वं तथा न वैदिकस्येति भावः । तथा च श्रुतिः । यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि यथा पृथिव्या ओषधयः संभवन्ति तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वं सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा" इत्यादि ननु जगतः सत्कार्यत्वं भवतु परन्तु सत्कार्यस्य सत्त्वे किंमानमिति चेत् ? श्रुतिस्मृती एवास्माकं प्रमाणं तथाहि ऊर्द्ध्वमूलोऽर्वाक् शाखएषोऽश्वत्थः सनातन" इति श्रुतेः "ऊर्द्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययमि"ति भगवदुक्तस्मृतेश्च ननु सनातनाव्ययपदयोरनादित्ववाचकत्वेनाविद्यादेरनादित्वमभीष्टमेव तथा चानादिसांतत्वं तल्लक्षणमस्माभिः प्रतिपाद्यते सतेति च तथा सति अनाद्यविद्यादेर्भावत्वमपि अकामेनापि त्वया स्वीकार्यं प्राप्तम् एवं च तन्नाशे न कापि (१)निगमना ननु प्रागभावदृष्टान्तेनानुमानस्ये (२) वानादिसांतत्वे निगमनात्वमिति चेन्न प्रागभावस्याभावरूपत्वेन भावसाधने दृष्टान्तविकलत्वात् अलंविस्तरेणान्यत्र स्पष्टं कण्ठरवेण वक्ति श्रुतिः । "अथैन-

---

(१) एकतरपक्षपातिनीयुक्तिर्निगमना ।

(२) इदं जगन्मिथ्या—अनादिसान्तत्वात् प्रागभाववत् ।

माहुः सत्यकर्मेति सत्यं ह्येवेदं विश्वमसौ सृजते अथैनमाहुर्नित्यकर्मेति नित्यं ह्येवासौ कुरुत" इत्यादि ननु अत्यन्तप्रसिद्धमतस्य कथं प्रलापः क्रियते तत्राहुः व्यवहृतये विकल्प इषित इति अज्ञानां शास्त्राचार्यसंस्कारवर्जितानां बुद्धिहरणाय भ्रंशाय विकल्पः तर्कबलेनविविधनिरीश्वरवादकल्पना इष्टैव यथा मंदचक्षुषां वणिजामग्रपव कूटद्रव्यव्यवहारो न शुद्धचक्षुष्मतां। तथाऽज्ञानामेव निरीश्वरवादकल्पनया मतिभ्रंशः न वैदिकसंप्रदायिनामिति ननु अप्रमाणस्य कथं प्रवृत्तिस्तत्राह अन्धपरम्परया अंधपरंपरारूपेण प्रवृत्तिरिति शेषः तथा च श्रुतिः "अविद्यायामंतरे वर्त्तमानाः स्वयंधीराः पण्डितंमन्यमानाः जंघन्यमाना अपि यंति मूढाः अंधेन नीयमाना यथाऽन्धाः" इत्यादि तत्र कारणमाह भ्रमयतीति ते तव भारती उरुवृत्तिभिः गौणीलक्षणादिभिः स्वोत्प्रेक्षिताभिः उक्थजडान् ईश्वरपराङ्मुखान् तर्काभिनिवेशेन जडीभूतान् दुराग्रहेणोन्मत्तान् भ्रमयति तव वचोऽपरिज्ञानात्तेषां तवैश्वर्यादौ भ्रांतिस्तदनुगामिनां सुतरां भ्रम इति भावः ॥३७॥२३॥

नयदिदमग्र*आस न भविष्यदतो निधना-
दनुमितमन्तरा† त्वयि विभाति मृषैकरसे।
अत उपमीयते द्रविणजातिविकल्पपथै-
र्वितथमनोविलासमृतमित्यवयन्त्यबुधाः ॥३८॥२४॥

इदानीं जगत्कारणभूते ब्रह्मणि परमेश्वरे विकारादिशंका निराक्रियते न यदिदमिति इदं जन्मादि तत्संबन्धतत्कारणाविद्यातत्कार्यरागाभिनिवेशादि यद्यस्मात् सृष्टेः पूर्वं त्वयि सर्वज्ञे नास नासीत् अतो निधनादनु अतोऽस्य विश्वस्य रूपगुणशक्तौ प्रलयानन्तरमपि न भविष्यन्न भविष्यति तथा च श्रुतिः—"यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तप" इत्यादि "वेदाहं समतीतानि वर्त्तमानानि चार्जुन भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चने"ति

---

* जन्मादिविकारम्। † निर्णीतम्।

भगवदुक्तेश्च मध्येऽपि नैव कुतः तेषां विकारादीनां जडाभिमानवतः क्षेत्रस्य धर्मत्वादित्याहुः एकरसे अप्रच्युतस्वरूपगुणशक्तौ "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया" चेति श्रुतेः ननु "यं देवं देवकी देवी वसुदेवांदजीजनदि"त्यादेः शास्त्रस्य जन्मादौ प्रमाणत्वात्कथं निर्विकारत्वं तत्राहुः ॥ मृषैवेति ॥ अज्ञानां त्वत्तः पराङ्मुखानां त्वयि विकारादिशंका भाति प्रतीयते नच तत्प्रतिपादकपूर्वोक्तवाक्यविरोधः शंकनीयः तस्य त्वाविर्भावपरत्वान्न बाधः किंच जन्मकारणीभूतकर्मणोऽभावात्कथं तदुद्भवः संभावनीय इत्येतत्स्वयमेव भगवता प्रतिपादितं "अजोऽपि सन्नव्ययात्मे"त्यादि "अजायमानो बहुधा व्यजायत" इतिश्रुतेश्च एतत्ते स्वरूपम् अस्माभिरेव श्रुतिनिर्मितं न तर्काद्यवकाशः "य आत्माऽपहतपाप्मे"त्यादिभिः अतएव व्यतिरेकदृष्टान्तैः द्राविणजातिविकल्पपथैर्भवानुपनीयते तथाहि यथा जीवा द्रव्यस्य ह्रासवृद्धिभ्यां जातेरुत्तमत्वनीचत्वाभ्यां विकल्पपथैर्विविधप्रकारैर्हर्षशोकादिना परिणमन्ति न तथा भवानितिभावः ननु रामकृष्णादिप्रादुर्भावैः क्षत्रियत्वादिजात्यादिरपि सुव्यक्तः तथा चोक्तसिद्धान्तभंग इति चेत्तत्राहुः वितथमिति मूलप्रमाणहीनम् अज्ञानां मनोविलासमात्रं त्वयि जात्यादिजीवधर्मं येऽबुधाः पाषंडनिष्ठास्ते ऋतमिति मन्यन्ते न वैदिकसंप्रदायकुशलाः सूर्ये तमः स्थितिःकालत्रयेऽपि न दृष्टश्रुतिगोचरा, तद्वदित्यर्थः अथवैवं योजना इदं भूतभौतिकं कार्यं अग्रे सृष्टेः प्राक् त्वयि साक्षान्नासीन्नापि प्रलयानंतरं भविष्यति यद्यस्मादेवं तस्मादंतरा मध्येऽपि त्वयि मृषैव भाति अयथार्थमेव प्रतीयते कुतः प्रकृतिकार्यस्य कालत्रयेऽपि स्वकारणरूपायां प्रकृतावेव निष्ठत्वात् कार्यस्य कारणे स्थितिनियमाच्च बीजेऽकुंरादिवत् तथा च श्रुतिः "नेह नानास्तिकिंचने" त्यादि ब्रह्मणि कार्यसम्बन्धाभावं द्योतयितुं विशिनष्टि एकरसे जन्मादिविकारतत्संबन्धादिशून्ये अत एवेदंद्रविणजातिविकल्पपथैरुपमीयते द्रव्यस्य ये विकल्पाः परिणामादयः जातेश्च विकल्पाः सांकर्यनानात्वादयस्तेषां प्रकारैरनित्यत्वपरिणामित्वादिभिस्तुल्यतया निरूप्यते तथा द्रव्य-

नियतस्वरूपाभावतया परिणामादियुक्ता अनित्याश्च तथेदमपीत्यर्थः ननु यदि परिणामादिसत्त्वं तर्हि असत्त्वमपि स्वीकार्यमिति चेत्तत्राह ऋतं वस्तु भावरूपं पदार्थं ये वितथं मिथ्या मनोविलासं मनोमात्र कल्पितमित्येवं अथयन्ति निश्चिन्वन्ति तेऽबुधा मूर्खाः ॥ तथाच-श्रुतिः ॥ "असत्यमाहुर्जगदेतदज्ञाः शक्तिं हरेर्ये न विदुः परां हि यः सत्यरूपं जगदेतदीदृक् सृष्ट्वा त्वभूत् सत्यकर्मा महात्मेति । असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम्" इति भगवदुक्तेश्च व्यतिरेकेऽपि वितथात्वं निषिध्यते । "अनाद्यनन्तं जगदेतदीदृक् प्रवर्त्तते नात्र विचार्यमस्ति न चान्यथा क्वापि च कस्य चेममभूत्पुरा नापि तथा भविष्यदिति श्रुत्या "ऊर्द्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययमि"त्यादिस्मृतेश्च नापि मनोमात्रविलसितमिदम् ईश्वरसृष्टत्वात् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः एतस्माज्जायते प्राणः सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः नारायणाज्जायते प्राणाः आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते" इत्यादि श्रुतिप्रतिपादितत्वात् अथ केचिज्जगदभावं प्रतिपादयन्ति ते विवेककुशलैः सर्वथोपेक्ष्याः उक्तशास्त्रविरोधात् "मोघज्ञाना विचेतस" इति भगवतैवोपेक्षणीयत्वेनोक्तत्वात् असत्कार्यवादाभ्युपगमे बौद्धमताविशेषाच्चेत्यलं विस्तरेण ॥३८॥२४॥

*स यदजया त्वजामनुशयीतगुणांश्च जुष-
न्भजति सरूपतां तदनुमृत्युमपेतभगः ।
त्वमुत जहासि तामहिरिव त्वचमात्तभगो
महसि महीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः ॥३९॥२५॥

प्रकारान्तरेण जीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यमाहुः "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यन-श्नन्न्योऽभिचाकशीति ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशाऽनीशा" इत्यादि श्रुतयः स यदित्यादि यदा स जीवात्माऽजया हेतुभूतया अपेतभगो

* सजीवाऽऽत्मा यदा ।

ऽपेत आवृत्तो भगो भगवदीयषाड्गुण्यं यस्य तथा भूतो भवति तदैवाजामविद्यां स्वज्ञानसंकोचेनान्याभिनिविष्टः तद्गुणानविद्याकार्यभूतान् देहादींश्च जुषन्नहंकारविषयीकुर्वन् तदनुसरूपतां सुखदुःखजन्मादिरूपतां च जुषन् 'अहं जातो मरिष्ये' इत्याद्यनुकुर्वन् तदनुसृत्त्युं भजते निरतिशयप्रमादतां प्राप्नोति "प्रमादंवैमृत्युमहं ब्रवीमी"ति सनत्सुजातः किंच त्वमुतेति ईश्वरस्यात्यंतवैलक्षण्यद्योतक उतशब्दः त्वं तु तां जहासि अनादरविषयीकरोषि अनादरविषये दृष्टान्तः अहिरिवत्वचमिति तत्र हेतुः आत्तभगः नित्यप्राप्तस्वाभाविकाचिंत्यानन्तैश्वर्यः अत एव महसि सर्वैरपि पूज्ये अष्टगुणिते अणिमाद्यष्टविभूतिमति स्वासाधारणैश्वर्ये महीयसे ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरीश्वरकल्पैः पूज्यसे। "बलिं हरद्भिश्चिरलोकपालैः किरीटकोटीडितपादपीठः। स्वयमीश्वराणां श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठ" इत्यादि वचनात् तदैश्वर्यस्य सातिशयत्वं वारयति ॥ अपरिमेयभगः ॥ अपरिमेय इयत्तापरिच्छेदशून्यो भगोऽचिंत्यमैश्वर्यं यस्य सः "तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतं न तत्समश्चाभ्यधिश्च दृश्यते पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचे"त्यादि श्रुतेः "नत्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्योलोकत्रयेप्यप्रतिमप्रभाव" इति स्मृतेश्च ॥ ३९ ॥ २५ ॥

यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा-
दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः।
असुतृपयोगिनामुभयतोऽप्यसुखं भगव-
न्ननपगतांतकादनधिरूढपदा * द्भवतः ॥४०॥२६॥

इदानीं पूर्वोक्तस्वरूपकाद्भगवतः पराङ्मुखानां वांताशिनां निष्ठामाहुः श्रुतयः "कामान्यः कामयते मन्यमानः सकर्मभिर्जायते तत्र तत्रे"त्याद्याः यदीति एवंभूतानां पतितानां पावने तवैव सामर्थ्यं

---

* पद्यतेऽनेनेतिपदम्-अनधिरूढम्-अप्राप्यं च तत्पदंसाधनं च तस्मात्।

शीलं चेति कृपामाविष्कारयंत्यः संबोधयन्ति हे भगवन्निति। ये यतयः यतिवेशविडम्बकाः योगच्छद्मना मुण्डशिरस्का हृदि कामजटाः न समुद्धरंति अन्तर्भोगवासनां न मुञ्चन्ति। तेषामसतां हृदि गतोऽपि भवान् दुरधिगमः दुःप्राप्यः। तत्र दृष्टान्तगर्भितविशेषणम्॥ अस्मृत-कण्ठमणिः॥ अस्मृतः कण्ठे वर्त्तमानो मणिर्यथा तद्वदित्यर्थः। न केवलमियदेव दुःखं, किंतु अपरमपीत्याहुः॥ असुतृपेति॥ असुतृ-पाणामिन्द्रियतृप्तिकामानां योगिनां योगच्छद्मपरिच्छन्नानां विषया-च्छादितबुद्धीनामुभयतोऽतिदुःखमेव। भवत अनपगतान्तकात् अनपग-तश्चासौ अन्तकश्च तस्मात् अनिवृत्तिकालरूपात्। परलोके भयमन-धिरूढपदात्। अप्राप्तभोगसाधनादस्मिंल्लोकेऽपि दुःखमेवेति। उभयत्र सुखाभावे सति कुतस्तरां संसारनिवृत्तिसाधनगंधस्याऽऽशाऽपीति भावः॥४०॥२६॥

त्वदवगमी (१) न वेत्ति (२) भवदुत्थशुभाशुभयो-
र्गुणविगुणान्वयांस्तर्हि न देहभृतां च गिरः॥
अनुयुगमन्वहं सगुणगीतपरम्परया
श्रवणभृतो यतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ४१॥२७॥

"नन्वेष महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानि" त्या-दिभिः श्रुतिभिः स्तुत्यानां यतीनां न गुणदोषभाक्त्वं किमिति निंदन्तीत्याशंक्य, न वयं यतीन्निन्दयामः किंतु असुतृपाणामिति। तद्भ्रान्ति वारणाय तल्लक्षणमाहुः॥ त्वदवगमीति॥ तव भगवतो ब्रह्मणः परमेश्वरस्यावगमो ज्ञानं जगत्कारणत्वशास्त्रयोनित्वसर्वज्ञत्वसर्वनियं-तृत्वस्वप्रकाशत्वादिगुणवतो भगवतो ज्ञानं विद्यतेऽस्येति त्वदगमी। "यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति यः सर्वज्ञः सर्ववित्, सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः, तमेव भान्तमनुभाति सर्वमि" त्यादिश्रुतेः। भवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयान्न वेत्ति। भवतः परमेश्वरादाविर्भूतयोरनादिपुण्यापुण्यकर्मणोर्गुणविगुणान्वयान् सुख-दुःखात्मकफलसंबन्धान्न जानाति नास्य तत्स्फूर्त्तिरिति भावः। यद्येवं

(१) ज्ञानी। (२) परमेश्वरात्।

तर्हि देहभृतां गिरः निंदास्तुतिलक्षणा न वेत्तीति का कथा । न चात्रा-नुपपत्तिशङ्कागन्ध इत्याहुः । यद्यस्मान्मनुजैरनुयुगं तत्राप्यन्वहंअव्युच्छि-न्नसंप्रदायं यथा स्यात्तथा श्रवणभृतस्त्वं श्रवणमार्गेण हृदि प्रवेश्य ध्यातस्त्वं सर्वज्ञो भगवान् तेषां ध्यातॄणामपवर्गगतिर्भवसि, अपव-र्गस्य गतिर्मोक्षमार्गस्तत्प्रापको दातेति यावत् ॥ कयेति आशंक्या-वैदिकत्वव्यावृत्त्यर्थं संप्रदायस्वरूपमाहुः । सगुणगीतपरम्परयेति । सगुणस्य स्वाभाविकाचिंत्यसद्गुणादिगुणवतस्तव गीतं गानं ध्येय-ज्ञेयतया कीर्त्तनं यस्यां सा चासौ परम्परा चेति तया ॥ "मच्छिष्यैः सनकादिभि" रित्यादि स्वयमेव साभिमानवाक्येन श्रीभगवतोद्धवं प्रति वक्ष्यमाणयेत्यर्थः ॥४१॥२७॥

द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनंततया
त्वमपि यदन्तराण्डनिचया ननु सावरणाः ॥
ख इव रजांसि वांति वयसा सह (१) यच्छ्रुतय-
स्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन (२) भवन्निधनाः॥४२॥२८॥

इदानीं श्रीभगवतोऽपरिमितैश्वर्यं प्रतिपादयन्त्य उपसंहरन्ति श्रुतयः "यऊर्ध्वं गार्गि देवो यदर्वाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृ-थिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्च कोऽद्धा वेद यत आबभूव योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सोऽग वेद यदि वा न वेद, न तस्य कश्चि-त्पतिरस्ति लोके न वेदिता नैव च तस्य लिंगमि" त्याद्याः ॥ द्यु प-तय इति ॥ द्यु पतयो ब्रह्मरुद्रेंद्रादयो लोकपालास्ते तव सर्वेश्वरेश्वर-स्यान्तं न ययुः । भवतः स्वरूपगुणकर्मशक्तिनाम्नामन्तमियत्तां न प्रापुः ॥ "नते विष्णोर्जायमानो न जातो देवस्य महिम्नः परमं तमाप विष्णो-र्नुकं वीर्याणि प्रावोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसी" त्यादिश्रुतिभ्यः । "मांतु वेद न कश्चने" ति भगवदुक्तेश्च । आस्तां ब्रह्मादीनां वार्त्ता त्वमपि स्वस्यान्तं न वेत्सि तर्हि पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादीनां हानेरज्ञत्वाद्याप-

---

(१) एकदा एव । (२) स्वरूपेतरपदार्थस्य स्वरूपत्वानिषेधेन भवद्विषयका एव सर्वाः श्रुतयः ।

त्तेश्च निद्रैव भवतीभिः क्रियते इति चेत्तत्राहुः ॥ अनन्ततयेति ॥ अंतस्यात्यंताभावतया शशविषाणताडनक्षतादर्शने गगनकुसुमगन्धघ्राते च न चक्षुर्घ्राणयोर्हानिर्यथा तद्वत् तथाभूतस्यैश्वर्यलेशगंधस्य दिग्दर्शनेनांतत्वं लक्षयन्ति यदन्तरा यस्य भगवतः अत्यल्पैकदेशविशेषावरणाः उत्तरोत्तरदशगुणसमावरणयुक्ताः तथा च "एते सप्त मया लोका मैत्रेय कथितास्तव। पातालानि च सप्तैव ब्रह्माण्डस्यैव विस्तरः। एतदंडकटाहेन तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा। कपित्थस्य यथाबीजं सर्वतोवै समावृतम्। दशोत्तरेण पयसा मैत्रैयाण्डं च तद्वृतं। स चाम्बुपरिधानोऽसौ वह्निनावेष्टितो बहिः। वह्निश्च वायुना वायुर्मैत्रेय नभसा वृतः। भूतादिना नभः सोऽपि महता परिवेष्टितः दशोत्तराण्यशेषाणि मैत्रेयैतानि सप्तवै। महांतं च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम्। अनंतस्य न तस्यांतः संस्थानं चापि विद्यते। तदनंतमसंख्यातप्रमाणं चापि वै यतः। हेतुभूतमशेषस्य प्रकृतिः सा परा मुने।" इत्यादि वैष्णवे पराशरोक्तिः अण्डनिचयाः उक्तप्रकारकाणां ब्रह्माण्डानां समूहाः वयसा वांति त्वत्कालरूपया शक्त्या प्रेरिताः परिभ्रमंति तत्र दृष्टान्तः खे रजांसीव आकाशे परमाणव इव ननु कालभेदेनैतत्संगच्छते संकुचितपथि उष्ट्रसमुदाय इव इति चेत्तत्राह ॥ सहेति ॥ एकदैवेत्यर्थः तदेवाह श्रीपराशरः "अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि चे"ति रामायणेऽपि सुंदरकाण्डे त्रिजटावाक्यम् ॥ "साण्डं सर्वं त्रिभुवनं सर्वतः सचराचरं सर्वं ग्रस्तं मया दृष्टं रामेणाक्लिष्टकारिणे"ति ॥ यस्मादेव न परिमितैश्वर्यस्त्वमसि अतः श्रुतयस्त्वय्येव फलंति त्वयि समन्वयन्तीत्यर्थः कानिचित् सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म यः सर्वज्ञः सर्वविदि"त्यादीनि वाक्यानि मुख्यया वृत्त्या स्वरूपप्रतिपादने न कानिचिदस्थूलमनणुनेती"त्यादीनि चातन्निरसनेन स्वरूपेतरपदार्थस्य स्वरूपत्वनिषेधेन ॥ "आकाशोहवै नामरूपयोर्निर्वहिते"त्यादीनि च रूढ्याऽन्यत्र प्रसिद्धान्यपि योगेन त्वयि समन्वयंतीत्यर्थः ॥ मय्येव फलतीति को नियम इति चेत्तत्राहुः ॥ भवन्ति-

धनाः ॥ भवत्येव सर्वज्ञे सर्वकारणकारणे स्वयंकारणशून्ये निधनमवसानं यासां ताः भवद्विषयका एव सर्वाः श्रुतय इत्यर्थः "सर्वे-वेदा यत्पदमामनंति वेदैश्च सर्वैश्च अहमेव वेद्य" इत्यादि शास्त्रवचनात् एतच्च समन्वयाध्याये निपुणं प्रपंचितं विस्तरभयादुपरम्यते ॥४२॥४३॥

श्रीभगवानुवाच ॥

इत्येतद्ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानु- शासनम्,
सनंदनमथानर्चुः सिद्धा ज्ञात्वाऽऽत्मनो गतिम् ।
इत्यशेषसमाम्न्याय*पुराणोपनिषद्रसः,
समुद्धृतः पूर्वजातैर्व्योमयानै र्महात्मभिः ॥४३॥२६॥
त्वं चैतद्ब्रह्मदायाद + श्रद्धयात्माऽऽनुशासनं ।
धारयंश्चर गां कामं कामानां भर्जनं नृणाम् ॥४४॥

श्रीशुकउवाच ॥

एवं स्वगुरुणाऽऽदिष्टं गृहीत्वा श्रद्धयाऽऽत्मवान्,
पूर्णः श्रुतधरोराजन्नाह वीरव्रतो मुनिः ॥ ४५ ॥

श्रीनारदउवाच नमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलकीर्त्तये ।
यो धत्ते सर्वभूतानामभवायोशतीः कलाः ॥४६॥
इत्याद्यमृषिमामंत्र्य तच्छिष्यांश्च महात्मनः ।
ततोऽगादाश्रमं साक्षात्पितुर्द्वैपायनस्य मे ॥४६॥
सभाजितो भगवता कृतासनपरिग्रहः ।
तस्मै तद्वर्णयामास नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥४७॥
इत्येतद्वर्णितं राजन् यन्नः प्रश्नः कृतस्त्वया ।
यथा ब्रह्मण्यनिर्देश्येनिर्गुणेऽपि मनश्चरेत् ॥४८॥

---

* अशेषसमाम्नायेति अशेषवेदपुराणादीनां सारः ।

+ ब्रह्मदायाद ब्रह्मपुत्र ।

श्रीनारदश्च श्रीमन्नारायणोपदिष्टं वेदविषयं स्वानुभवेन वक्ति ॥ नम इति ॥ कृष्णाय सदानंदघनाय भगवते स्वाभाविकाचिंत्यानंतभगं विद्यतेऽस्य तस्मै " स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे "ति ॥ श्रुतेः तथा च वैष्णवे ॥ " शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्त्तते । मैत्रेय भगवच्छब्दः सर्व कारणकारण" इति ॥ अमलकीर्त्तये ॥ अमला जगत्पावनी कीर्त्तिर्यस्य तस्मै तदेव विवृणोति यो भूतानां संसारनिवृत्तये मोक्षप्रदानाय उशतोः कलाः लीलावताराख्या धत्ते इत्यनेन प्रथमस्कंधोक्तस्य " कृष्णस्तु भगवान् स्वयमि "त्यस्योपक्रमस्योपसंहारो ज्ञापितः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरो
यः सृष्ट्वेदमनुप्राविश्य ऋषिणा चक्रेपुरः शास्ति ताः ।
यं संपद्यजहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा
तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिम् ॥४९॥

इति श्रीमद्भागवते दशमस्कंधे श्रुतिस्तुतिर्नाम
चतुरशीतितमोऽध्यायः ।

सर्वश्रुतिसमन्वितार्थस्योपसंहारात्मकेनैकेनैव श्लोकेन संचिनोति श्रीशुकः ॥ य इति योऽस्योत्प्रेक्षकः जीवानां सर्वपुरुषार्थसिद्धये विश्वस्य सृष्टिस्थितिलयादिप्रापणीयत्वेनालोचकः ॥ "स ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेये"ति श्रुतेः यश्चास्यादिमध्यनिधने वर्त्तमानोऽव्यभिचारिकसत्ताक इति तत्रादौ कारणत्वेन मध्ये चाश्रयत्वेन अन्ते ह्यवधित्वेनेतिविवेकः ॥ सर्वांल्लोकानीशते ईशनीभिः "यएवैक उद्भवे संभवे च य एतद्विदुरमृतास्ते भवंती"त्यादिमंत्रः ॥ किंचाव्यक्तजीवेश्वरः प्रकृतिजीवयोर्नियंता पुरुषोत्तमः ॥ "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश" इति मंत्रः । यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः अतोऽस्मिलोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम" इति भगवदुक्तेश्च यश्च ऋषिणा चतुर्मुखरूपेणेदं सृष्ट्वाऽन्तर्यामिसर्वज्ञरूपेण प्रविश्य पुरः शरीराणि तद्भोगसाधनानि चक्रे ताश्च शास्ति जीवेन कृत्वा तत्तत्कर्मानुसारिणीः पुरः कृतवान्

अन्तर्यामिरूपेण च शास्ति जीवस्य भागं संपादयन् स्वयंपालयती-त्यर्थः "अंतः प्रविश्य शास्ता जनानामि"त्यादि श्रुतेः शरणापन्नानां तु गतिरेवेत्याह यं संपद्य प्राप्य अनुशयी पश्चात् शयनशीलः परिचर्यापरायणो जीवात्मा अजां जहाति ॥ "मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥" इति भगवदुक्तेः न स पुनरावर्त्तत" इति श्रुतेः अनावृत्तिः शब्दादि"ति चरमन्यायाच्च । इतः पूर्वं च प्रपन्नस्यापि प्रारब्धकर्मसंबद्धतया सर्वथा प्रकृतिसंबंधानिवृत्तौ सत्यामपि नेतरेषामिव तत्तांत्रत्वेन संसरणं किंतु तत्तदुःखसुखादिभोगवत्त्वस्यान्यदृष्ट्यैव तथा भानम् आत्मनः स्वातंत्र्यकर्तृत्वादिलक्षणावरणस्य भंगेन भगवत्प्रयोज्यत्वज्ञानवत्त्वादित्येतदर्थं बुद्धौ निधाय एतद्देहपातात् प्राक् तस्य वर्त्तने निदर्शनमाह सुप्तःकुलायंयथा ॥ यथा सुप्तः स्थूलशरीरं त्यजति तद्वत् यावच्छरीरसंघात अनभिनिविष्टो वर्तत इति भावः ॥ "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य" इति श्रुतेः तं परमेश्वरं ध्यायेदिति विधिः "निदिध्यासितव्य" इति श्रुतेः । कथंभूतं कैवल्यं निरस्तयोनिं निरस्ता योनिः कारणं यस्य सः निरस्तयोनिः कारणशून्यः कैवल्यश्चासौ निरस्तयोनिश्चेति तथा ॥ न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः केवलो निर्गुणश्चे"त्यादि श्रुतेः अभयं नभयं यस्मात् संसाररूपभयनाशकम् ॥ "संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुरि"ति श्रुतेः ॥ अजस्रं शाश्वतं क्रियाविशेषणं वा हरिं स्मृतिमात्रेण सर्वपापनिवर्त्तकं तथा चाह श्रीपराशरः ॥ "अतिपापप्रयुक्तोपि ध्यायन्निमिषमच्युतं भूयस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावन" इति अत्र चाभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वप्रतिपादनेन समन्वयाध्यायाविरोधाध्यायार्थः, संगृहीतः अजस्रं ध्यायेदित्यनेन साधनाध्यायार्थः, यं संपद्य जहात्यजाम् इत्यनेन फलाध्यायार्थश्चेति संपूर्णा चतुरध्यायिनी ब्रह्ममीमांसा श्रीशुकेनैकस्मिञ्श्लोके व्याख्यातेति भावः ॥ ४८ ॥

इति श्रीकृष्णतत्त्वप्रकाशिका ब्राह्मोपनिषदिका श्रीकेशवकाश्मीरिकृता वेदस्तुतिटीका समाप्ता ।

—:०:—

शुद्धाशुद्धपत्रम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठः ।	पंक्तिः ।
समर्पणपत्रे			
भ्रमरायन्तां ।	भ्रमरायतां ।	०	८
भूमिकायां			
वृत्तस्सैक	वृत्तस्यैक	०	६
ग्रन्थे			
माश्रथं	माश्रयं	१	६
तद्	तत्तद्	१	६
ज्ञानन्	ज्ञानान्	१	६
येदा	यदा	१	२०
विद्ध य	विद्धय	२	२४
ह्यम्मम	ह्यम्म	२	२७
पीतिमा	पीतम्	३	११
क्रोशंतत्य	क्रोशन्तीत्य	३	१५
बहिरक	बहिरर्कः	३	१६
हमेव	हमेव	३	१७
गाद्धत्तोरिष्ठा	गाद्धत्तोरिष्ठ	४	५
प ए या	पएया	४	६
सार्यंता	स्मार्यन्तां	४	६
षोढा	षोढा	४	१४
रेवान्तर	स्वान्तर	४	१५
पादन्ती	पादयन्ती	४	२२
त्वादिर्य	स्वादिकार्य	५	२६
तत्काय	तत्कार्य	६	८
प चारिकत्व	प चारिकत्वम्	६	६

अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृष्ठः।	पंक्तिः।
भाविक	भाविकी	६	१५
जनानां एष	जनानामेष	६	१५
नान्यत्किं	नान्यत्किं	६	१७
धर्माधि	धर्मानधि	७	११
भगवती	भगवति	७	१४
कालीय	कालिय	७	१६
ना	नी	८	४
वर्षँ	वर्षं	८	७
समो	शमो	८	८
स्तपः	स्तपः	८	८
भ्यैत्य	भ्येत्य	८	२५
शुश्लो	सुश्लो	८	२५
श्रतयः	श्रुतयः	९	२५
तंत्	तन्तु	११	६
श्रतिः	श्रुतिः	११	६
द्ध य ति	द्ध्यति	११	१४
मृदिव	मृदिव मृदि	११	१७
धिष्ठाने	धिष्ठानं	११	२४
भावतः	भावः	१२	१५
साधुना कर	साधु नाकर	१२	२२
ऽनुविद्या	ऽनुविधा	१२	२७
नादिनास्तवा	नादिना तवा	१३	१
तच्छवसन	तच्छ्वसन	१३	४
दारिता	द्गारिता	१३	६
नोक्ता	नोक्त्वा	१३	१६
आनदेन	आनन्देन	१३	२२
आनंद	आनन्द	१३	२२

अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृष्ठः।	पंक्तिः।
त्यधि	त्यधि	१३	२३
कूर्प्य	कूर्प्पं	१३	२४
पद्धति	पद्धतिं	१३	२५
तत्साधन	तत्साधन	१४	१
पास त	पास न	१४	१
कूर्प्य	कूर्प्पं	१४	२
त्तदुदर	त्तदुदरम्	१४	४
अपरिच्छिन्न	अपरिच्छिन्नम्	१४	४
तद्	तद्द	१४	६
पसर्पत्	दसर्पत्	१४	७
तयोर्द्ध	तयोर्द्ध्वं	१४	१२
प्रावप्नुन्ति	प्राप्नुवन्ति	१५	५
कमठ	कठ	१५	१७
रूपेण भिन्नं	रूपेण कृतं भिन्नं	१५	२१
यन्ति	यन्ती	१६	२४
स्तस	स्तत्प	१६	१६
विश्रामवन्त	विश्रामवन्तो	१६	२२
भिलाषा	भिलाष	१६	२७
दृढीकर्त्तु	दृढीकर्त्तुं	१७	१२
वञ्चरित	वञ्चरति	१७	१४
त्यादिना	त्यादि	१७	१५
इयादि	इत्यादि	१७	१६
नियन्त्राधीन	नियन्त्रधीन	१८	४
पति	पतिं	१८	६
द्रद्रो	द्रद्रो	१८	११
दिक्कीशं	दिकमीशं	१८	१७
रुद्रेन्द्रादि	रुद्रेन्द्रादिं	१८	१७

अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृष्ठः।	पंक्तिः।
तर्त्न्यं	तच्चिन्त्यं	१८	२८
कर्णः	कर्णं प्रति	१६	१
मुक्ति	मुक्तिं	१६	६
मतव्यो	मन्तव्यो	१६	२१
वद्धान	वद्धयान	१६	२१
चयैस्ते	च यैस्ते	१६	२५
प्रश्नवण	श्रवण	१६	२६
वैरेण यं नृपतय इति	(वैरेण यं नृपतय इति)	१६	२७
दंडयोवि	दण्डयोर्वि	२०	५
कथनाच्चु	कथनात् तु	२०	१६
सतस्य	एतस्य	२१	५
कल्यमा	कल्पमा	२१	१७
पनित	पहित	२१	२२
सर्व	सर्वं	२१	२७
शुद्ध	शुद्धं	२१	२७
कार्यत्व्न्य	कार्यत्वान्य	२२	१०
जन्मना	जन्मा	२२	१३
श्रषि	श्रपि	२२	१८
निर्नि निर्निमित्त	निर्निमित्त	२२	२५
नेति	प्रोति	२३	१
स्वनेत्प्रेक्षित	स्वोत्प्रेक्षित	२३	८
श्रतिः	श्रुतिः	२३	१३
स्वेन्न	चेन्न	२५	६
साक्षित्वेन	सापेक्षत्वेन	२५	६
एर्षा	एषा	२५	१६
एवं	एनं	२५	२७
स्वयि	स्त्वयि	२६	४

अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृष्ठः।	पंक्तिः।
जया निमिषाः	जया ऽनिमिषाः	२६	५
भूतैः करणै	भूतकरणै	२६	६
राद्यं	रग्र्यं	२६	११
मुखो बाहु	मुखो विश्वतो बाहु	२६	१४
विश्वतस्यादि	विश्वतस्पादि	२६	१४
तया	तथा	२६	१६
वर्षभुजः	वर्षभुजः	२६	२५
न त्वं	नस्त्वं	२६	२७
श्रतेः	श्रुतेः	२७	६०
अविज्ञांतं	अविज्ञातं	२६	१७
पुरुष	पूरुष	२६	१६
द्यनन्तंत्वे	द्यनंःतत्वं	२६	२३
लेवज्ञानाम्	लेवज्ञानाम-	२६	२६
रन्तो" इत्यादि	रन्ती" त्यादि	३०	७
उभयस्थाना	उभयस्याना	३०	८
जन्मन्युप	जन्मेत्युप	३०	१०
सद्देव	सहदेव	३०	१५
पृथक्खे	पृथक्त्वे	३०	१६
वैर्चित्र्य	वैचित्र्य	३०	२२
दृश्यमाण	दृश्यमान	३०	२२
संयोग	संयोगे	३०	२३
अमुब्या	अमुष्या	३१	१
सपद्य	सम्पद्य	३१	२
मघुनो	मधुनो	३१	६
समुद्रे	समुद्रं	३१	६
ज्ञानादिनाम्	ज्ञानादि नाम	३१	११
ऽप्रकृत	ऽप्राकृत	३१	११

अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृष्ठः।	पंक्तिः।
कथंभूते	कथम्भूतं	३२	११
व्यच्छेदे	व्यवच्छेदे	३२	१६
मित्याणिः	मित्पाणिः	३२	२७
चेद	वेद	३२	२७
प्रेष्ठ सम्बोधनं	प्रेष्ठ (सम्बोधनं	३३	१
नचिकेत सं प्रति	नचिकेतसं प्रति)	३३	२
तुरङ्गम	तुरङ्गम्	३३	७
कर्णधारा	कर्णधरा	३३	१३
मर्त्यो मृतो	मर्त्योऽमृतो	३३	२१
हीनाः भव	हीनास्तत्रहेतुः। भव	३४	१८
उत्थितत्वात् कटक	उत्थितत्वात् सत्कार्य-त्वात् कटक	३५	७
तत्ता था	तत्ता तथा	३५	२५
प्रवर्त्तकाणां	प्रवर्त्तकानां	३५	२५
ऽभिन्नत्वं वा भिन्नत्वं	ऽभिन्नत्वं भिन्नत्वं वा	३६	३
त्याहुः न च	त्याहुः (न च	३६	६
परत्वात्	परत्वात्)	३६	१०
सवेति	एवेति	३६	२१
य देवं	यं देवं	३८	३
तत्प्रति	तत्प्रति	३८	६
ऽभवा	ऽभावा	३८	८
निर्मितं	भिर्मितं निर्णीतं	३८	१०
द्राविण	द्रविण	३८	१२
पनीयते	पमीयते	३८	१२
दंतरा	दन्तरा	३८	२१
द्रव्य	द्रव्यजातयो	३८	२८
सृष्ट वा	सृष्ट्वा	३९	६

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठः ।	पंक्तिः ।
वितथात्वं	वितथत्वं	३९	८
प्राणाः	प्राणः	३९	१४
गुणाश्च	गुणांश्च	३९	१९
अहं जातो	अहं सुखी, अहं जातो	४०	४
श्वेयं	श्वयं	४०	१०
श्रतयः	श्र तयः	४२	२७
गन्धघ्राते	गन्धाघ्राते	४३	३
संदर	सुन्दर	४३	२०
देव न परि	देवमपरि	४३	२२
पादने न	पादनेन	४३	२५
फलती	फलन्ती	४३	२८
षयका	षयिका	४४	२
सर्वैश्च अह	सर्वैरह	४४	३
॥ ४३ ॥	॥ २८ ॥	४४	५
सारः ।	सारः ॥ ४३ ॥ २९ ॥	४४	२४
पुत्र ।	पुत्र ॥ ४३ ॥	४४	२५
भागं	भोगं	४६	१
तत्तदुःख	तत्तद्दुःख	४६	८

—:(*):—